

## DĂBÂCA: NECROPOLA DIN JURUL BISERICII DIN GRĂDINA LUI A. TĂMAȘ. CÂTEVA IDEI PRIVIND EVOLUȚIA HABITATULUI MEDIEVAL DE LA DĂBÂCA

Erwin Gáll\*

Cuvinte cheie: *Dăbâca, epoca medievală timpurie, necropole din jurul bisericii, fortificație, așezări.*  
Keywords: *Dăbâca, early medieval age, churchyard cemeteries, fortress, settlements.*

### **Dăbâca: the Churchyard Cemetery in the Garden of A. Tămaș. Some Ideas on the Evolution of the Medieval Habitation in Dăbâca**

(Abstract)

The village of Dăbâca/Doboka is situated 30 kms northwest of Cluj-Napoca, by the stream called Lona, which flows into the River Someș 10 km away from this place. One side of the mountain called Nagyhegy, which is situated southwest of the village (529 m above sea level), made the valley of the stream Lona so narrow that it is a vantage point of the pass. The road in the narrow valley, squeezed between two hills, in the middle of the village takes a sharp turn to the left. The old fortress district was in the area curbed this way. The two hills are gradually declining towards northwest.

The shape of the fortress is similar to a pie with a sharp angle and an arc at the end, pointing towards north-northeast. Both sides are well defendable, sloping in 25°–45°. The early medieval fortress district was built in this place with a number of villages and churches around it.

The necropolis of Fortress Area 4, which belonged to the village in the 11<sup>th</sup>–13<sup>th</sup> centuries was found in the south-eastern part of the fortress district.

The excavations beginning in the early 60's in the last century were conducted with preconceptions, as the centre of Chief Gelou was thought to have been discovered before the start of the excavations, which is an impassable way from a scientific point of view.

In this brief research history, which in many cases is not so relevant in our research, one can draw two conclusions: 1. Dăbâca perfectly demonstrates the concepts, interpretations and vision of the expert who lived in the various eras in the 20<sup>th</sup> century; 2. So far the interpretation of Dăbâca has been based on the historical narrative and linguistic data. The archaeological data is limited to providing arguments for different historical theories; 3. Scientific-political, political and supposedly personal interests and careerist considerations all played a part or worked as the driving forces behind the start of the excavations in Dăbâca in the 60's. Unfortunately the past political manipulations have had a great 'career' in national-communist Romania, and Dăbâca is a sad symbol of this.

Unfortunately, a major scientific problem of the excavated part of the cemetery is that the skeletons have not been preserved. Although we have managed to identify the finds, the lack of bones is an irreparable loss. The remains of the population in Tămaș garden in Dăbâca can only be analysed scientifically after new successful excavations.

In spite of the fact that the archaeological analyses so far have informed us about two churches excavated in the garden of Tămaș, the original documentation, which is at our disposal, clearly attests that only one church was excavated. In the south, the walls of a much bigger church were detected but they have remained unexplored. The church may be dated by the nine coins of Ladislaus I (1077–1095), found in sector A in its northern part.

The received burial rite in the 11<sup>th</sup>–13<sup>th</sup> centuries was the skeleton burial. The cremation burial rite, known in previous centuries, disappears in the 9<sup>th</sup> century or at least becomes undetectable by archaeological means. Altogether 95 skeletons have been registered in the 71 graves in the churchyard cemetery excavated in the garden of A. Tămaș and a small ossuary, found west of the skull in Grave 24, which could have contained the remains of several skeletons. This cemetery is characterised by stones of different sizes placed in the graves with a ritual purpose; the same custom characterizes the graves of Fortress Area IV.

The finds in a sector of this part of the cemetery are typical 12<sup>th</sup> century finds (simple hair rings and hair rings with S-shaped ends, coins) (Pl. 9, 11). The coins found in the graves are the so called anonymous denars dating from the first half of the 12<sup>th</sup> century. Other graves were dug in the area of the demolished church, so these clearly show a later origin; probably they come from the 13<sup>th</sup>–14<sup>th</sup> centuries.

\* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București 010667, sector 1, str. Henri Coanda, nr. 11, e-mail: ardarichus9@yahoo.com.

Therefore the churches and the cemetery belonging to them, which were excavated in the garden of A. Tămaş can be dated to the 12<sup>th</sup> and 13<sup>th</sup>–14<sup>th</sup> centuries and they are encompassed in the horizon of the 12<sup>th</sup> century Doboka and its surrounding area as a power centre. The fortress, which was rebuilt several times, the settlement and the cemeteries are all parts of this horizon as is analysed in our paper. We held it very important to analyse them separately. The finds clearly show that in Doboka we can see a settlement way back in the 7–9<sup>th</sup> centuries (Pl. 18), that cannot be connected to the fortress. According to the finds from the fortress, the most important ones of which were the 11<sup>th</sup> century coins Stephen I, Andrew I, Peter Orseolo, Coloman I the Book-lover) and the elements of material culture characteristic of this century. In our opinion, the fortress can't have been built earlier than the middle of the 11<sup>th</sup> century and its second enlarged form can be dated to the time of Andrew I. This was destroyed at some time, in our opinion it happened during the reign of King Coloman I the Book-lover, unfortunately, we couldn't identify this coin in the collection of the Transylvanian National Museum in Cluj. As is well known, the so called anonymous dinars were coined in the minters of the Hungarian Kingdom from the time of King Coloman to the era of Stephen II (Time Period I), it is not obvious that the fortress was burned at the end of the 11<sup>th</sup> or the beginning of the 12<sup>th</sup> century. It is also unclear how the stone wall was built at the beginning of the 13<sup>th</sup> century since no example of it is known in northern Transylvania and only few in the whole territory of the Hungarian Kingdom until the second half of the 13<sup>th</sup> century when the social-economic transition brought about major changes in the fortress system and the architecture of forts.

According to the finds excavated in the fortress area, although we cannot see them as the evidence of the presence of the comes, the head of the county, the various arrow heads, sword cross iron and spurs can be connected to the group of the class of the miles, but some information on the 12<sup>th</sup> century from the Arad fortress supports that we can count with the mansios, i.e. the servant folks (*servi*). These also give an outline of the social classes known from the laws of King Stephen I. The silver beads with granulated ornaments may hint at some long distance commercial contact, which can also be connected to the elite.

The culmination point of the fortress, which was built in or after the first half of the 11<sup>th</sup> century, and the settlement on its territory falls on the 12<sup>th</sup> century according to the archaeological and numismatic finds. The coins found in the cemetery from Fortress Area 4, the garden of Tămaş and the cemetery of Boldogasszony give an exact map of it.

The decline of the fortress centre as a political-military and administrative centre falls on the 13<sup>th</sup> century. The downfall of the centre in Dăbâca may not be connected concretely to the Mongolian raid; it may also be linked to other administrative and economic reasons. As a working hypothesis we may assume that the loss of its importance as a centre may be connected to the eastward growth of the settlement system of the county, the territory of the count took its final shape in the 12–13<sup>th</sup> centuries. This observation of ours is supported by the fact that only one 13<sup>th</sup> century coin is known from the three parts of the cemetery, the last anonym dinar may be connected to the name of Béla III (1172–1196). The settlement phenomena excavated so far can also be dated to the 11<sup>th</sup>–12<sup>th</sup> centuries. Certainly, we would not like to consider these data to have absolute value, but the lack of 13<sup>th</sup> century numismatic finds (except for a single coin of Béla IV) requires further explanation. However, this can only be proved or refuted by extended and manifold interdisciplinary researches.

Satul Dăbâca, centrul de odinioară al comitatului cu acelaşi nume, se află la 30 de km nord-vest, pe malul pârâului Lona, care se varsă la 10 km est în Someşul-Mic<sup>1</sup>. O parte a *Muntelui Mare* (aflat la 529 de metri altitudine) (*Fig. 1. b*), care se află în partea sud-vestică a satului, înspre valea pârâului, a îngustat zona, determinând în strâmtoarea creată punctul-cheie al văii (*Pl. 1; Fig. 1. a–b*). Pe lângă porţiunea de drum a văii, străns între cele două dealuri, aproximativ în mijlocul satului, acesta ia o curbă brusc ascuţită. Pe acest teritoriu închis de curba văii se întinde complexul de cetăţi medievale timpurii de la Dăbâca. Cele două dealuri scad în altitudine<sup>2</sup> în direcţia nord-vestică.

<sup>1</sup> Hodor 1837.

<sup>2</sup> Cetatea distrusă a fost amintită pentru prima dată de către János Könyöki. Könyöki 1906, 292.

Forma cetăţii poate fi asemănată cu un vârful rotunjit cu un unghi ascuţit, în direcţia N–NE. Cele două coaste ale sale formează o pantă de 25–45°, fiind foarte uşor de apărut. În epoca medievală timpurie pe acest loc a fost construită fortificaţia, iar în jurul acesteia s-au cercetat, într-o parte infimă, un sistem de aşezări, respectiv mai multe biserici, cu cimitirele din jurul lor (*Pl. 1. a–c*).

### *I. Introducere privind istoria cercetării sitului Dăbâca*

În istoriografia şi arheologia medievală timpurie maghiară din secolul XX s-a considerat în general că cetatea de pământ-lemn de la Dăbâca fusese construită fie în secolul X, fie în perioada lui Ştefan I (sfinţit în 1083), în jurul anului 1000, construcţia sa fiind legată de conducătorul *Dobuca* (ar fi fost

primul comite), biruitorul lui Gyla, pomenit într-un singur izvor narativ<sup>3</sup>. În arheologia maghiară, cel care s-a ocupat cel mai mult de această problemă a fost regretatul István Bóna, începând cu o notă în articolul lui György Györffy din 1970, urmată de istoria Transilvaniei<sup>4</sup>. Cu toate acestea, în lucrarea sa de sinteză despre cetățile epocii arpadiene din 1994, ce a fost republicată în 1998, cetatea Dăbâca este, în mod surprinzător, doar menționată, fără alte detalii<sup>5</sup>. În lucrările menționate a precizat însă foarte clar că aceste tipuri de cetăți, ca și în alte zone din centrul și estul Europei, pot fi legate de construirea autorității regale reprezentată de instituția comitatului, respectiv de *comes*. Lucrarea din 2001 despre cetatea Dăbâca, în care a precizat că bisericile (și în consecință necropolele) nu pot fi datate la începutul secolului al XI-lea<sup>6</sup>, este mult mai precisă și mai concludentă.

În arheologia românească interpretarea a fost diferită. Arheologia și istoriografia românească, pornind de la Anonymus (capitolele 24–27)<sup>7</sup>, în care este descrisă în stilul caracteristic epocii trubadurilor și truverilor cucerirea Bazinului Carpatic în secolul X de către maghiari, datează prima fază a folosirii cetății la sfârșitul secolului IX. De asemenea, îl consideră pe *Gelou* (în interpretarea maghiară Gyalu) conducătorul real al vlahilor și slavilor de la sfârșitul secolului al IX-lea<sup>8</sup>.

<sup>3</sup> Anonymus: *Sunad f. Dobuca nepos regis*. SRH. I. 50. Gy. Györffy consideră că Dăbâca a existat încă din secolul X și numele acesteia provine de la Doboka (primul comes al lui Ștefan I), al cărui fiu, în forma latină *Sunad* (Csanád), a învins mai târziu pe Ahtum (de aici provine și numele localității Csanád; Cenad). Györffy 1987, p. 66–67; Bóna 1970, nota 316. Această interpretare a fost însă cunoscută și în istoriografia maghiară, deoarece în sinteza Hóman–Szekfű dintre cele două războaie mondiale apare în același mod: Hóman, Szekfű 1935, vol. I, 211. În contradicție cu aceasta, în monografia privind *Comitatul Szolnok–Doboka* Károly Tagányi, László Réthy și József Kádár o consideră derivată din slava veche *dluboku*, *duboka* (Tagányi *et alii* 1900, vol. I, 320). Situl arheologic *Dăbâca* a fost prezentat în mod sintetic, pe baza descoperirilor publicate până atunci, și de E. Benkő, care a subliniat faptul că prima fază se termină cu *pandantive de tip Darufalva* și se datează la cumpăna secolelor X–XI. Benkő 1994, 169.

<sup>4</sup> Bóna 1988, 225.

<sup>5</sup> Bóna 1998, 34.

<sup>6</sup> „...*Dobokavár többször átépített kisméretű (9 és 14 m hosszú) templomairól egyelőre csak azt tudni vagy sejtteni, hogy egyik sem korábbi a XI. század közepénél, vagyis nem államalapítás koriak.*” Bóna 2001, 90.

<sup>7</sup> După ultimele analize ale lui Alexandru Madgearu, *Gesta Hungarorum* a fost scrisă, probabil, de către fostul notar al lui Béla al III-lea (1172–1196) la începutul secolului al XIII-lea. O analiză sintetică excelentă privind *Anonymus* găsim și în studiul lui László Veszprémy. Madgearu 2009, 179–180; Veszprémy 2000, 548–549.

<sup>8</sup> Anonymus nu amintește în opera sa cetatea Dăbâca. Bóna 1998, 20.

Înainte să intrăm în analiza propriu-zisă, trebuie să precizăm că, din păcate, săpăturile începute în 1964 au pornit cu preconcepții. Înainte ca materialul arheologic să fie analizat cu atenție și rigurozitate pentru a se găsi în primul rând explicații strict arheologice, s-au tras concluzii *istorice*. Această tendință are la bază însă o cauzalitate mult mai veche, care izvorăște însăși din trecutul și evoluția arheologiei, în special a arheologiei medievale: încă de la începuturile sale, arheologia, ca știință auxiliară a istoriei, era menită să argumenteze informațiile cunoscute din izvoarele narative și să coreleze evenimentele menționate în izvoare cu descoperirile arheologice. În concluzie, descoperirile arheologice aveau rolul de a întări argumentele ce susțineau informațiile cunoscute din izvoarele scrise și, în consecință, să se afle mereu în slujba izvorului scris<sup>9</sup>, o metodă eronată, dar perpetuată aproape până în zilele noastre. Această greșală a fost preluată și chiar dezvoltată de către autorii săpăturilor de la Dăbâca, care s-au grăbit după nici patru ani de cercetare a sitului<sup>10</sup> (care cuprindea *cetatea de pământ, așezarea civilă* cu urme de bordeie, ateliere, gropi, respectiv necropole), să declare Dăbâca drept centrul politico-militar al lui Gelou, căzând într-o istoricizare aproape fără precedent a unei situații arheologice și neavând nici un fundament științific pentru a emite interpretări de acest fel. Nu am tinde spre obiectivitate dacă nu am lua însă în considerare și anii negri, aproape orwelieni ai național-comunismului românesc, care explică, într-o anumită măsură, concluziile istoricizante ale autorilor săpăturii<sup>11</sup>. Iurie Stamatî, în articolul său despre evoluția cercetărilor secolelor V–VII în Republica Sovietică Socialistă Moldovenească și mai apoi în Republica Moldova, remarcă o evoluție asemănătoare, dar în sens invers: între cauzele apariției unor interpretări sunt asemănări frapante, determinate de amestecul politicului în scrierea istoriei<sup>12</sup>.

Cazul Dăbâca a provocat reacții imediate și mai îndepărtate. După cum am menționat anterior, în 1970 István Bóna a criticat rezultatele articolului din 1968<sup>13</sup>, mult mai târziu incluzând fortificația, dar fără a-l dezbate pe larg, în sistemul de cetăți al epocii arpadiene timpurii (secolul XI)<sup>14</sup>.

<sup>9</sup> În acest sens, vezi: Young 1992, 135–147.

<sup>10</sup> Primele cercetări cu caracter arheologic la Dăbâca au fost inițiate de către Márton Roska, cercetările și publicația însă se leagă de numele lui Károly Chretien, acesta făcând primele măsurători topografice și săpături în 1942. Chretien 1943, 115–117.

<sup>11</sup> În acest sens vezi și Madgearu 2008, 63.–71.

<sup>12</sup> Stamatî 2002, 185.

<sup>13</sup> Bóna 1970, 191–242, nota 315.

<sup>14</sup> Bóna 1998, 34.

Atacul mult mai dur a venit însă din România, imediat după schimbarea regimului naționalist-comunist de la București. Într-un articol din 1991 Radu Popa l-a atacat dur pe șeful sitului arheologic de la Dăbâca, Ștefan Pascu, numindu-l „amator”, categorisind scrierea sa drept „romantică”, „neglijentă”, menționând „ușurința cu care se fac afirmații lipsite de acoperirea justificărilor”<sup>15</sup>.

Cu toate acestea, exceptând câteva articole<sup>16</sup>, în istoriografia și arheologia românească s-a înrădăcinat stereotipia că situl de la Dăbâca se datează mai ales în/din secolul IX și, mult mai grav, că poate fi legat de „marile” confruntări între oastea așa numitului *Tuhutum* și *Gelou*, fiind astfel menținut în conștiința științifică un exemplu clasic de „gemischte Argumentation”<sup>17</sup>.

La finalul acestei scurte analize a stadiului cercetării, putem face două observații: 1. *Cazul Dăbâca* ilustrează perfect percepția, concepția și viziunea istorică, aflate sub influența diferiților factori științifici și non-științifici ai cercetărilor în diferite perioade ale secolului XX; 2. Până în prezent, în interpretarea sitului de la Dăbâca datele istorico-narative și cele lingvistice au jucat rolul principal, arheologia având, din foarte multe motive, doar un rol auxiliar, fiind practic condamnată să ofere diferitelor teorii istorice un set de argumente complementare<sup>18</sup>.

## II. Stadiul cercetării necropolei de la Dăbâca-Grădina lui A. Tămaș (Pl. 4–7)

În vara anului 1966, la Dăbâca s-a început investigarea colțului de sud-est al terasei situate în zonă, pe care autorii cercetării l-au denumit „*Incinta IV*”. Situat în apropierea bisericii ortodoxe

ce este în funcțiune și astăzi în același punct, aflat în grădina lui Alexandru Tămaș, terenul prezenta o ușoară ridicătură, cu semne vizibile la suprafață de pietre și urme ale unei construcții.

A fost trasată mai întâi o casetă de 4×3 m, în apropierea colțului de nord-est al casei numitului Al. Tămaș, pentru a se verifica dacă există un cimitir aici. Au fost descoperite câteva morminte de inhumație (1–10). A fost trasată în vara anului 1966 și o secțiune, numerotată cu numărul I (S. I), orientată pe direcția N–S, în apropierea ridicăturii menționate, la cca 50 m de casa proprietarului amintit, cu dimensiunile 14×2 m, fiind identificate cu acest prilej două locuințe adâncite în pământ<sup>19</sup>.

Tot în septembrie 1966 a fost cercetată și Secțiunea a II-a (S. II), având lungimea de 11,5 m, lățimea de 1,5 m, pe direcția nord-sud, perpendiculară pe Casetă 1 și zidul nordic al casei lui A. Tămaș. Între Casetă 1 și Secțiunea II, a fost lăsată nesăpată o suprafață de 3 m, motivul rămânând neelucidat. Tot 3 m au fost lăsați între mormintele 16 și 19, iar motivele nu sunt cunoscute nici în acest caz. În urma cercetărilor au ieșit la iveală mormintele 11–28, 61 (între m. 4,5 și 15,8), respectiv 29–37. Au fost surprinse, de asemenea, trei ziduri. Primele două reprezentau, probabil, zidurile unei alte biserici, în timp ce al treilea era, în mod sigur, o parte din altarul unei alte bisericii. În pereții de vest-est ai acestuia au fost deschise casete de urmărire a mormintelor 30–32, 35–37.

Secțiunea II a fost parțial dezvelită în cursul campaniei de săpături din anul următor, 1967, în partea nordică, între m. 19–29, începând cu deschiderea unei casete de urmărire a altarului bisericii<sup>20</sup>, în peretele estic al Secțiunii II și a unei casete de dimensiuni mai mari (10×14 m), în care a fost surprinsă nava bisericii<sup>21</sup>, și morminte *in situ*, în număr de 23 (mormintele 38–60).

În cursul anului 1980 a mai fost executată o săpătură, însă despre aceasta nu avem alte date la dispoziție în afară de o monedă menționată că provine din bordeiul 1/1980. Din păcate, nici în lucrarea de sinteză a lui Petru Iambor nu este menționat nimic în afară de schița greșit prezentată a

<sup>15</sup> Popa 1991, 159, 165, nota 51.

<sup>16</sup> Horedt 1986, 127; Rusu 1998, 5–19; Madgearu 2001, 162; Curta 2002, 273–274.

<sup>17</sup> În arheologie expresia „*gemischte Argumentation*”, preluată din limbajul arheologic german, indică o metodă (aproape generală în cercetarea arheologică a epocii medievale timpurii din România și în aproape toate țările est-europene), care semnifică faptul că descoperirile sau fenomenele arheologice se bazează pe interpretarea altor date arheologice sau altor ipoteze, precum și pe date istorice (de foarte multe ori) sau pe diferite teorii istorice. Însă în filozofia europeană, cu aspirații spre caracterul sigur al cunoașterii, încă de la Aristotel *comparația, îmbinarea și confruntarea* diferitelor categorii și tipuri de lucruri este posibilă doar în condiții extrem de limitate. Pentru arheologie aceasta înseamnă că *îmbinarea datelor istorice și a faptelor arheologice* poate fi realizată doar în cazul în care descoperirile arheologice pot fi datate foarte sigur, în caz contrar se încearcă demonstrarea unui lucru nesigur cu alte date incerte. Niculescu 1997, 63–69; Bălint 1995, 246–248; Brather 2004, 517–567.

<sup>18</sup> Privind acest tip de atitudine a cercetării vezi: Niculescu 1997, 64.

<sup>19</sup> Aici nu ne vom ocupa de aceste descoperiri, ci ne vom rezuma la a aminti doar că în documentația găsită la MNIT, după autorii săpăturii, în umplutura bordeielor s-au descoperit fragmente ceramice datate în secolele IX–XI!

<sup>20</sup> Este foarte important de menționat că atât în documentația primară scrisă, cât și în ilustrație nu apare termenul *altare*, așa cum găsim mai târziu la Petru Iambor. Iambor 2005, pl. LXII.

<sup>21</sup> Și nu a *bisericilor*, așa cum apare la Iambor 2005, 187–189.

bisericii, și mai mult, acesta induce în eroare cititorul prezentând greșit numerotarea secțiunilor și a casetelor cercetate. Din schița respectivă am putut deduce semnul a câtorva (poate patru?) morminte cercetate în 1980<sup>22</sup>.

### III. Descrierea mormintelor (Pl. 4–5)

#### M. 1

Orientare: V–E. Adâncime: 20–25 cm. Scheletul matur a fost așezat pe spate, craniul a căzut spre dreapta, partea inferioară a corpului nu s-a păstrat. În zona aceasta mormântul a fost deranjat. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). Lungimea păstrată a scheletului: 90 cm.

Fără inventar.

#### M. 2

Orientare: V–E. Adâncime: 40–50 cm. Scheletul matur a fost așezat pe spate, fiind deranjat doar scheletul. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). Lungimea măsurată a scheletului: 175 cm.

*Ritual funerar:* deasupra craniului a fost așezată o piatră (34×20 cm), respectiv alta în dreptul umărului stâng.

*Inventar:* pe mandibulă a fost descoperită o monedă anonimă, neprecizabilă, din secolul XII. 1. Diam.: 1,0 cm. MNIT. N. 97934. (Pl. 10. 1)

#### M. 3

Orientare: V–E. Adâncime: 65 cm (craniul) –75 cm (restul scheletului). Scheletul matur a fost deranjat parțial de M. 9, în stânga, spre nord, păstrându-se de la bazin în sus. Nu se păstrează antebrațul drept. A deranjat mormântul 5.

*Ritual funerar:* au fost observate două pietre așezate în partea stângă a craniului și la umărul drept.

*Inventar:* trei cercei din bronz în formă de S, fără să fie precizată poziția lor în mormânt. În colecțiile muzeului au fost inventariate doar doi dintre aceștia.

1. Inel de buclă cu capătul în formă de S. O mare parte din capătul acestuia este rupt. 1. Diam.: 1,75×1,9 cm; 2. Lț. capătului S: 0,3 cm. MNIT. F. 13617. (Pl. 9. 1)

2. Inel de buclă cu capătul în formă de S. Deși capătul acestuia este rupt, se pot observa încă două linii canelate prin incizare. 1. Diam.: 1,9×1,6 cm; 2. Lț. capătului S: 0,3 cm. Gr.: 0,65 gr. Cantitate de Ag.: 750‰. MNIT. F. 13618. (Pl. 9. 2)

#### M. 4

Orientare: V–E. Schelet de copil. Adâncime: 50 cm. A deranjat parțial mormântul 5.

Fără inventar.

#### M. 5

Schelet de copil răvășit, o parte din oasele acestuia aflându-se lângă craniul mormântului 3. Craniul și celelalte oase sunt situate la adâncimea de 40 cm.

Fără inventar.

#### M. 6A–B

Orientare: V–E. Adâncime: 22 cm. Scheletul a fost parțial deranjat cu ocazia săpării fundației unei construcții moderne, fiind retezate și scoase oasele membrilor inferioare. La săparea gropii lui M. 6A a fost deranjat un alt mormânt al cărui craniu a fost așezat în capătul vestic al gropii mormântului. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I).

Fără inventar.

#### M. 7

Orientare: V–E. Adâncime: 40 cm (craniul) – 45 cm (restul scheletului). Scheletul de infans a fost așezat pe spate, craniul a căzut spre stânga, fiind deranjat pe partea superioară a corpului. Lungimea măsurată a scheletului: 120 cm.

*Inventar:* două inele de buclă din bronz, cu capătul în formă de S. În colecțiile muzeului a fost inventariat doar unul dintre acestea, dar la ora actuală nici acesta nu a putut fi identificat. Desenele inelelor de buclă s-au păstrat printr-o schiță, prelucrată de către noi.

1. Inel de buclă cu capătul în formă S, cu diametru mare. 1. Diam.: 2,8×2,4 cm. MNIT. F. 13626. (Pl. 9. 8)

1. Inel de buclă cu capătul în formă S, cu diametru mediu. 1. Diam.: 2,2×2,2 cm. Neinventariat. (Pl. 9. 9)

#### M. 8

Orientare: NV–SE. Adâncime: 60 cm. Scheletul de infans s-a păstrat până în dreptul genunchilor, cu craniul căzut spre dreapta. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). Corpul a fost flancat de lespezi de piatră. Rămâne de răspuns la întrebarea dacă aceasta este legată de ritualul funerar sau a fost gardul bisericii.

Fără inventar.

#### M. 9

Orientare: V–E. Adâncime: 75 cm. Scheletul a deranjat parțial mormântul 3. Deasupra scheletului s-au identificat blocuri de piatră care, după părerea autorilor săpăturii, datau din epoca modernă?

Fără inventar.

#### M. 10

Orientare: V–E. Adâncime: 30 cm. A fost tăiat într-o parte de o groapă modernă. Scheletul matur a fost așezat pe spate, iar craniul a căzut spre stânga.

Fără inventar.

#### M. 11

Orientare: V–E. Adâncime: 90 cm. Schelet matur, cu craniul căzut pe partea dreaptă. Lungimea până în dreptul bazinului: 85 cm. Peste bazin se aflau o grămadă de oase răvășite, evident de la un alt mormânt.

Fără inventar.

#### M. 12, M. 12A

Orientare: NE–SV. Adâncime: 80 cm. Scheletul de infans a fost așezat pe spate. Este ulterior mormântului 11, peste craniul căruia au fost descoperite oasele

<sup>22</sup> Iambor 2005, pl. LXII.

mâinii drepte ale lui M. 12. Scheletul s-a păstrat în stare foarte bună.

*Ritual funerar:* scheletul a fost încadrat între două lespezi de piatră.

Bazinul M. 12 se afla așezat pe pieptul unui mormânt mai vechi, M. 12A, pe care l-a suprapus, deplasându-i craniul acestuia mai jos. În zona bazinului lui M. 12 s-a descoperit o monedă, care probabil provine de la craniul lui M. 12A.

*Inventar:*

1. Monedă anonimă H100 din secolul XII. 1. Diam.: 1,2 cm. 2. Gr: 0,298 gr. MNIT. N. 97932. (Pl. 10. 2)

M. 13

Orientare: V-E. Adâncime: 115 cm. În jurul grămezii de oase erau îngrămădite mai multe pietre și o cărămidă feudală (la adâncimea de 67-90 cm).

Fără inventar.

M. 14

Orientare: NE-SV. Adâncime: 87 cm. Schelet matur, deranjat în partea superioară dreaptă. Craniul era *in situ*, dar numai parțial păstrat.

Fără inventar.

M. 15

Un craniu *in situ*, prost păstrat, alături de câteva oase deranjate. Adâncime: 100 cm.

*Inventar:*

1. Monedă anonimă H102 din argint. 1. Diam.: 1,2 cm. 2. Gr: 0,269 gr. MNIT. N. 97933. (Pl. 10. 3)

2. Două inele de buclă, unul cu capătul în formă de S, rupt și celălalt simplu, găsite lângă craniu. Ambele au fost inventariate în colecțiile muzeului, însă până la ora actuală nici unul nu a putut fi identificat. Desenele inelelor de buclă s-au păstrat printr-o schiță, pe care am prelucrat-o.

1. Inel de buclă simplu, cu diametrul mare. 1. Diam.: 3,1 x 3,1 cm. MNIT. F. 13619. (Pl. 9. 10)

1. Inel de buclă cu capătul în formă S, terminația în mare parte este ruptă. 1. Diam.: 1,4 x 1,3 cm. F. 13621. (Pl. 9. 11)

M. 16 A-B

Două cranii la adâncimea de 100 cm.

*Inventar:* un inel de buclă simplu, din bronz, identificat pe tâmpla stângă. Desenul inelului de buclă simplu s-a păstrat printr-o schiță pe care am prelucrat-o. 1. Diam.: 2,2 x 1,8 cm. Nu l-am găsit inventariat. (Pl. 9. 12)

M. 17 A-B

Orientare: V-E. Adâncime: 82 cm. Schelet infans, așezat pe spate, pe o grămadă de oase provenind de la un mormânt anterior. Craniul a căzut spre stânga, partea inferioară a scheletului fiind deranjată (membrele inferioare). Lungimea măsurată a scheletului: 75 cm.

M. 17 B: grămadă de oase.

Fără inventar.

M. 18

Adâncime: 88 cm. S-a cercetat doar partea superioară a corpului, restul scheletului intrând în peretele secțiunii.

*Inventar:* un inel de buclă simplu, din bronz, identificat în regiunea tâmplei drepte. Nu l-am găsit în registrul de inventar.

M. 19 A-D

Orientare: V-E. Adâncime: 70 cm. Schelet matur, așezat pe spate, deranjat de înmormântările ulterioare. Lungimea măsurată a scheletului: 155 cm.

*Inventar:* în zona craniului, în partea dreaptă și în cea stângă, s-au descoperit câte un inel de buclă cu capătul în formă de S.

În partea de nord a craniului a fost înregistrat un alt craniu (B), respectiv altul în zona pieptului (C). În regiunea bazinului scheletului A, s-au descoperit fragmentele unui schelet de copil, orientat N-S.

M. 20

Orientare: V-E. Adâncime: 90 cm. Lungimea măsurată a scheletului: 165 cm. Schelet matur, așezat pe spate. Brațele au fost aranjate unul lângă altul pe pântec (poz. XIII).

Fără inventar.

M. 21

Orientare: V-E. Adâncime: 55 cm. Lungimea măsurată a scheletului: 45 cm. Schelet infans I, relativ bine păstrat, cu excepția craniului, care este parțial distrus.

Fără inventar.

M. 22 A-B

Orientare: V-E. Adâncime: 75-80 cm. Lungimea măsurată a scheletului: 65 cm. Schelet infans I, relativ bine păstrat, cu craniul turtit.

*Ritual funerar:* o lespede de piatră depusă în partea dreaptă a scheletului.

În partea dreaptă a membrilor inferioare s-a identificat un craniu prost păstrat (B).

Fără inventar.

M. 23 A-D

Orientare: V-E. Adâncime: 50 cm. Schelet matur, au fost dezvelite doar membrele inferioare. Lungimea membrilor inferioare: 75 cm.

În partea dreaptă a scheletului a fost descoperită o grămadă de oase, aparținând altor trei schelete deranjate, împreună cu un craniu.

Fără inventar.

M. 24

Orientare: V-E. Adâncime: 100 cm. Schelet matur, cu craniul căzut pe partea dreaptă. Brațul stâng a fost așezat pe lângă corp, iar cel drept îndoit la 90° pe piept (poz. III.). Lungimea măsurată a scheletului: 155 cm.

Fără inventar.

În vecinătatea acestui mormânt se afla o grămadă mare de oase, astfel încât poate fi vorba de un *osuar*.

*M. 25 A-D*

Orientare: V-E. Adâncime: 95 cm. Schelet matur, cu brațul drept așezat pe lângă corp, iar cel stâng îndoit la 90° pe piept (poz. II). Lungimea măsurată a scheletului: 155 cm.

La picioare și în partea dreaptă a scheletului s-au găsit oase deranjate și trei crani (B-D) provenind de la alte morminte.

Fără inventar.

*M. 26 A-B*

Orientare: V-E. Adâncime: 95 cm. Schelet matur, cu craniul căzut pe partea dreaptă. Brațele au fost așezate în formă de cruce peste osul sacru (poz. XIV). Lungimea măsurată a scheletului: 170 cm.

Scheletul *A* a deranjat scheletul *B*, de la care provine și o *monedă*, identificată la 60 cm adâncime. Moneda: anonim, *H96a*, din argint. 1. Diam.: 1,0 cm. 2. Gr.: 0,155 gr. MNIT. N. 97929. (*Pl. 10. 4*)

*M. 27*

Orientare: V-E. Adâncime: 100-105 cm. Schelet matur, în partea superioară s-a păstrat foarte prost. Lungimea măsurată a scheletului: 160 cm.

Fără inventar.

*M. 28*

Orientare: V-E. Adâncime: 93-110 cm. Schelet matur, așezat pe spate, cu capul căzut pe partea dreaptă. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). Lungimea măsurată a scheletului: 158 cm.

Fără inventar.

*M. 29*

Orientare: V-E. Adâncime: 85 cm. Schelet de infans II. Craniul scheletului a fost așezat pe o piatră a cuptorului, lângă zidul estic al altarului bisericii. Brațul stâng a fost așezat pe lângă corp, iar cel drept îndoit la 90° pe piept (poz. III.).

Fără inventar.

*M. 30-32*

Pe hârtia milimetrică, cele trei morminte au fost menționate cu aceleași numere ca pe planul de documentație, dar pe un loc unde nu au fost făcute investigații arheologice. Totodată, după numerele 30-37 de pe hârtia milimetrică, s-a pus după fiecare semnul întrebării. Nu știm din ce cauză mormintele nu au ajuns pe plan și nu am găsit în acest sens referiri nici în documentația scrisă.

Cu toate acestea, documentația mormintelor relevă clar faptul că acestea au fost cercetate, motiv pentru care prezentăm în continuare descrierea lor:

*M. 30*

Orientare: V-E. Adâncime: 100 cm. Schelet matur, cu craniul căzut pe partea dreaptă. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). Lungimea măsurată a scheletului: 160 cm.

Fără inventar.

*M. 31*

Orientare: V-E. Adâncime: 100 cm. Schelet matur, partea superioară, inclusiv craniul au fost tăiate de o groapă modernă. Partea păstrată a scheletului este bine conservată.

Fără inventar.

*M. 32*

Orientare: V-E. Adâncime: 95-100 cm. A fost răvășit de o groapă modernă, care a deranjat și *M. 31*. S-au păstrat doar membrele inferioare. Mormântul a fost săpat peste o vatră de formă ovală.

Fără inventar.

*M. 33-34*

Nu au fost trecute pe plan mormintele 33 și 34. După documentația scrisă, acestea ar fi trebuit să se afle în partea stângă, peste altarul dărâmat al bisericii cercetate.

*M. 33*

Orientare: V-E. Adâncime: 118 cm. Schelet matur, bine conservat. Craniul scheletului este ușor dislocat, căzut pe partea stângă. Lungimea măsurată a scheletului: 170 cm.

Fără inventar.

*M. 34*

Orientare: V-E. Adâncime: 130 cm. Din documentație reiese că este tăiat de zidul estic al altarului, însă pe plan se vede foarte clar că acesta a fost în mare parte distrus căci una dintre pietre a fost identificată la 120 cm, în schimb mormântul 33 a fost surprins la 118 cm. Cu alte cuvinte, aceste morminte sunt mai târzii decât biserica în discuție.

*Inventar: șase inele de buclă:* trei inele de buclă pe partea stângă și trei inele de buclă pe partea dreaptă. Aceste piese probabil sunt F. 13627, F. 13628, respectiv cele trei inele de tâmplă inventariate sub nr. de inventar F. 13629. Dintre toate acestea doar F. 13628 a putut fi identificat.

1. *Inel de buclă* din bronz, cu capătul în formă de S. 1. Diam.: 1,8×2,2 cm; 2. Lț. capătului S: 0,4 cm. MNIT. F. 13622. (*Pl. 9. 3*)

*M. 35-36*

Nu au fost trecute pe plan nici mormintele 35 și 36, dar informații despre acestea se găsesc în documentație. Când s-a revenit mai târziu pe hârtia milimetrică, acestea au fost trecute în partea dreaptă a altarului.

*M. 35 A-B (mormânt dublu) (Pl. 8. B)*

Orientare: V-E. Adâncime: 150 cm. Lungimea măsurată a scheletelor: 175 cm (A) și 65 cm (B).

*Scheletul A:* brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). *Scheletul de infans (B)* a fost așezat pe partea stângă a scheletului matur.

Fără inventar.

*M. 36*

Orientare: V-E. Adâncime: 150 cm. Schelet matur, oasele sunt bine conservate.

Fără inventar.

*M. 37*

Nu a fost trecut pe plan nici mormântul 37, însă este menționat în documentație. Când s-a revenit mai târziu pe hârtia milimetrică, acesta a fost trecut în partea nordică a altarului.

Orientare: V-E. Adâncime: 110 cm. Scheletul bine păstrat. Lungimea măsurată a scheletului: 170 cm.

*Ritualul funerar:* deasupra capului au fost depuse două pietre de dimensiuni mai mari, una arsă.

*Inventar:* șirag de mărgelă între membrele inferioare? (Pl. 9. 15)

*M. 38*

Orientare: V-E. Adâncime: 80 cm (craniul), 92-95 cm (bazinul și membrele inferioare). Scheletul infans a fost așezat pe spate, craniul a căzut spre dreapta, iar brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). Lungimea păstrată a scheletului: 110 cm.

Fără inventar.

În apropiere, după cum au observat autorii săpăturilor, „pe nivelul de călcare<sup>23</sup> de la care s-a săpat groapa acestui mormânt”, s-a descoperit o monedă.

Moneda: anonim, H89, din argint. 1. Diam.: 1,0 cm. 2. Gr.: 0,133 gr. MNIT. N. 97930. (Pl. 10. 6)

*M. 39*

Orientare: V-E. Adâncime: 70 cm (craniul), 80 cm (restul scheletului). Scheletul matur a fost așezat pe spate, craniul a căzut spre dreapta, în timp ce brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). Oasele scheletului s-au conservat bine. Lungimea păstrată a scheletului: 155 cm.

Fără inventar.

*M. 40*

Orientare: V-E. Adâncime: 60 cm. Scheletul infans a fost așezat pe spate.

Fără inventar.

*M. 41*

Orientare: V-E. Adâncime: 20-25 cm. Scheletul matur, păstrat într-o stare bună, a fost așezat pe spate, iar craniul acestuia a căzut spre stânga. Brațele au fost

întinse pe lângă corp (poz. I). Lungimea măsurată a scheletului: 160 cm.

Fără inventar.

*M. 42*

Orientare: V-E. Adâncime: 78 cm (craniul), 87-97 cm (restul scheletului). Lungimea măsurată a scheletului: 165 cm. Scheletul matur, păstrat într-o stare bună, a fost așezat pe spate, craniul acestuia a căzut spre dreapta. Brațul drept a fost așezat pe lângă corp, iar cel stâng îndoit la 90° pe piept (poz. II).

Fără inventar.

*M. 43*

Orientare: V-E. Adâncime: 136 cm (craniul), 148 cm (în dreptul bazinului). Brațele au fost așezate în formă de cruce peste osul sacru (poz. XIV). Lungimea măsurată a scheletului până la genunchi: 110 cm. Mormântul a fost surprins în pământul amestecat al gropii, fiind prezente urme de var și dărâmături.

Fără inventar.

*M. 44*

Orientare: S-N. Adâncime: 34 cm (craniul), 36-44 cm (în restul scheletului). Până la mijlocul scheletului partea superioară s-a păstrat bine. Mâna dreaptă a fost îndoită și așezată pe bazin, iar membrele inferioare deranjate. Lungimea măsurată a scheletului până la bazin: 87 cm.

Fără inventar.

*M. 45*

Orientare: V-E. Adâncime: 78 cm (craniul), 81-88 cm (restul scheletului). Lungimea măsurată a scheletului: 150 cm. Scheletul matur, păstrat într-o stare bună, a fost așezat pe spate, iar craniul a căzut pe partea stângă. Brațul drept a fost îndoit 45° și așezat pe stern, iar cel stâng îndoit 45° pe bazin (poz. XVII).

*Ritual funerar (?):* în zona oaselor mâinii drepte s-a depistat mult cărbune.

Fără inventar.

*M. 46 (Pl. 8. A)*

Orientare: V-E. Adâncime: 44 cm (la craniu), 49 cm (la bazin). Lungimea măsurată a scheletului, până la bazin: 80 cm. Din schelet, probabil al unui matur, s-a păstrat doar partea superioară, fără oasele mâinii stângi, iar mâna dreaptă a fost întinsă pe lângă corp. De la bazin în jos, oasele membrelor inferioare au fost așezate grămadă. A fost deranjat de mormântul 47.

Fără inventar.

*M. 47 (Pl. 8. A)*

Orientare: V-E. Adâncime: 48 cm (la craniu), 58 cm (la bazin). Lungimea măsurată a scheletului: 165 cm. Scheletul matur, păstrat într-o stare bună, a fost așezat pe spate, craniul a căzut pe partea stângă. Brațele au fost așezate în formă de cruce peste osul sacru (poz. XIV).

<sup>23</sup> Din păcate, nivelul de călcare de la care s-a săpat groapa nu a fost înregistrat.



*Inventar:*

1. *Inel de buclă simplu*: în regiunea pieptului (pe coasta 6) s-a găsit un inel dintr-o sârmă de bronz. Nu a putut fi identificat deoarece nu fusese trecut în registrul de inventar.

*M. 48*

Orientare: V-E. Adâncime: 67 cm (la craniu), 76-80 cm (la bazin). Lungimea măsurată a scheletului: 165 cm. Scheletul matur, păstrat într-o stare bună, a fost așezat pe spate, iar craniul a căzut pe partea stângă.

*Ritual funerar*: partea inferioară a scheletului a fost acoperită cu fragmente de pietre.

Fără inventar.

*M. 49 (Pl. 8. A)*

Orientare: V-E. Adâncime: 60-70 cm. Situat la picioarele lui M. 46 și M. 47, craniul său a fost scos de groapa lui M. 47 și așezat apoi deasupra, între coaste și bazin.

Fără inventar.

*M. 50*

Orientare: V-E. Adâncime: 115 cm (la craniu), 128-135 cm (la bazin și la membrele inferioare). Lungimea măsurată a scheletului: 170 cm. Scheletul matur, păstrat într-o stare bună, a fost așezat pe spate, craniul a căzut pe partea stângă. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I).

Fără inventar.

*M. 51*

Orientare: V-E. Adâncime: 128 cm (la craniu), 141 cm (la bazin). Lungimea măsurată a scheletului până la bazin: 100 cm. Scheletul matur, păstrat într-o stare bună, a fost așezat pe spate, iar craniul a căzut pe partea stângă. Brațele au fost așezate în formă de cruce peste osul sacru (poz. XIV). Mai jos de genunchi, oasele scheletului au fost distruse de intervenții ulterioare. Groapa scheletului a fost săpată parțial în fundația inițială a altarului, pe partea sudică a acestuia, moment în care pietrele fundației au fost scoase din poziția lor.

Fără inventar.

*M. 52 A-B*

Orientare: V-E. Adâncime: 82 cm (la craniu), 90 cm (la bazin). Lungimea măsurată a scheletului: 80 cm. Scheletul infans a fost așezat pe spate, craniul a căzut pe partea dreaptă. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). Piciorul stâng a fost îndoit peste piciorul drept.

*Inventar:*

1. *Inel de buclă* din bronz, cu un diametru mare, deasupra craniului. MNIT. F. 13882. Nu l-am putut identifica în colecțiile muzeului.

2. *Inel de buclă* din bronz, cu un diametru mic, pe partea dreaptă a bazinului. Nu l-am putut identifica deoarece nu fusese trecut în registrul de inventar, dar este menționat în documentația necropolei.

*M. 52 B*: în partea stângă a membrelor inferioare a fost descoperit un craniu, la 87 de cm adâncime.

*M. 53 A-B*

Orientare: V-E. Adâncime: 57 cm (la craniu), 64-66 cm (la bazin). Lungimea măsurată a scheletului: 133 cm. Scheletul de infans II - juvenil (?), păstrat într-o stare bună, craniul a căzut pe partea dreaptă. Brațul stâng a fost așezat pe lângă corp, iar cel drept îndoit la 90° pe piept (poz. III).

Fără inventar.

Scheletul A a deranjat un alt mormânt, mai vechi (B), ale cărui oase sunt depuse la marginea gropii lui.

Fără inventar.

*M. 54*

Orientare: V-E. Adâncime: 70 cm (la craniu), 65 cm (restul scheletului). Lungimea măsurată a scheletului: 133 cm. Schelet de matur (?), păstrat într-o stare bună. Brațul drept era așezat pe lângă corp, iar cel stâng îndoit la 90° pe piept (poz. II).

Fără inventar.

*M. 55*

Orientare: V-E. Adâncime: 62 cm (craniul), 68 cm (scheletul). Lungimea măsurată a scheletului: 82 cm. Oasele *infans-ului* s-au păstrat într-o stare foarte proastă. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I).

Fără inventar.

*M. 56 A-B*

Orientare: V-E. Adâncime: 70 cm. Scheletul a fost parțial deranjat de groapa lui M. 55. La rândul lor, membrele inferioare au fost deranjate, odată cu construcția, probabil a unei alte biserici, care a rămas necercetată.

În partea dreaptă a scheletului a fost identificată o grămadă de oase (*scheletul B*).

Fără inventar.

*M. 57 A-D (Pl. 8. C)*

Orientare: V-E. Adâncime: 50 cm (la craniu), 65-78 cm (bazinul și membrele inferioare). Lungimea măsurată a scheletului: 162 cm. Urmele sicriului de lemn. Se pare că oasele mâinilor au fost așezate pe lângă corp (poz. I).

În partea stângă a scheletului au fost descoperite o grămadă de oase, două cranii (la adâncimea de 50 cm) și o mandibulă.

Fără inventar.

*M. 58*

Orientare: V-E. Adâncime: 65 cm (craniul), 75-77 cm (restul scheletului). Lungimea măsurată a scheletului: 90 cm. Schelet de infans, cu oasele prost conservate.

Fără inventar.

*M. 59 A–B*

Orientare: V–E. Adâncime: 70 cm (craniu), 80 cm (restul scheletului). Lungimea măsurată a scheletului: 110 cm. Schelet de infans, cu oasele prost conservate. Oasele mâinilor au fost așezate pe lângă corp (poz. I).

La picioare a apărut un craniu (*B*) și câteva oase ale unui mormânt pe care l-a deranjat.

Fără inventar.

*M. 60*

Imediat lângă mormântul 60 au fost depistate o grămadă de oase deranjate, aflate în partea superioară a lui *M. 59*, al cărui craniu se afla la adâncimea de 60 cm.

Fără inventar.

*M. 61 A–B*

Pe lângă mormântul 28, au fost depistate două schelete distruse.

*M. 62–67 (pe hârtie milimetrică Cr. 25, 26, 27, 28, 29)*

În secțiunea II, între m. 12–14,50 m au fost depistate încă cinci cranii, care semnaleză morminte distruse în cursul unor înmormântări mai târzii.

*M. 68–M. 71*

Au fost cercetate în 1980. Nu avem documentația acestor morminte.

*Bordeiul cercetat în 1980**Inventarul de pe podeaua bordeiului:*

*Monedă anonimă H82 din argint.* Diam.: 1,0 cm. Gr.: 0,212 gr. MNIT. N. Neinventariat. (Pl. 12. 3)

În registrul de inventar au mai fost identificate alte materiale arheologice, dar care nu sunt legate de nici un complex cercetat:

1. *Inel de buclă* cu capătul în formă de S. O mare parte din capătul acestuia este rupt. 1. Diam.: 1,7 × 2,2 cm; 2. Lț. capătului S: 0,25 cm. MNIT. F. 13622. (Pl. 8. 4)

2. *Inel de buclă* cu capătul în formă de S, cu diametru mare. O mare parte din capătul acestuia este rupt. 1. Diam.: 3,1 × 3,3 cm; 2. Lț. capătului S: 0,4 cm. MNIT. F. 13623. (Pl. 9. 5)

3. *Inel de buclă* cu capătul în formă de S, căzut în trei bucăți. 1. Diam.: 1,5 × 2,0 cm; 2. Lț. capătului S: 0,23 cm. MNIT. F. 13906. În descrierea registrului am găsit „*mormântul 5*”, dar acesta nu avea nici un fel de inventar. În consecință, inelul de buclă aparține unui alt mormânt. (Pl. 9. 6)

4. *Inel digital din sârmă împletită* din bronz. Din registrul de inventar aflăm că acesta provine din „Secțiunea II”, dintr-un mormânt răvășit. 1. Diam.: 2,7 × 2,6 cm. MNIT. F. 13881. (Pl. 9. 7)

5. În secțiunea II, la 9,20 metri a fost descoperit o monedă. În registrul de inventar este menționat: „*Béla al II-lea*”. S-a păstrat fragmentar. MNIT. N. 97931. (Pl. 10. 5)

*IV. Problematika bisericii/bisericilor*

Biserica cercetată în grădina lui Tămaș era o construcție de proporții modeste, compusă dintr-o navă și un altar păstrat. Dimensiunile interioare ale navei sunt de 4,30 m lungime și 4,00 m lățime, iar altarul are lungimea unei laturi de 2,60 m. O bună parte din temeliiile navei au fost scoase poate pentru utilizarea pietrei, dar s-au păstrat *in situ* suficiente elemente pentru a putea urmări forma navei. Fundațiile navei și ale altarului pătrund în solul viu la adâncimea de 125 cm față de nivelul de călcare din 1966–1967. Fundația este clădită din piatră brută, drept liant fiind întrebuințată argila. În câteva puncte zidul mai păstrează și un rând de pietre din paramentul propriu-zis clădit din pietre de calcar fasonate sumar în părțile exterioare și piatră brută înecată în mortar cu mult nisip și puțin var în compoziție. Grosimea temeliiilor nu depășește, atât la navă, cât și la altar 100 cm, iar elevația se îngustează la 80 cm. Intrarea în altar este flancată de fundațiile pilaștrilor, care aveau menirea de a susține arcul de triumf. Nu putem preciza pe ce latură era situată intrarea în biserică, și nici sistemul de acoperire, doar putem presupune că atât peste cor, cât și peste navă erau tavane din lemn.

După prezentarea bisericii care în literatura de specialitate a fost prezentată drept *prima*, trebuie să abordăm chestiunea bisericii a *doua*. Aceasta a fost menționată în textul rămas manuscris al lui Ștefan Matei, respectiv în lucrarea lui Petru Iambor<sup>24</sup>, precum și în planul bisericilor alcătuit mult mai târziu, după terminarea săpăturilor. Planul acestei biserici (*II*) era ilustrat prin hașuri orizontale, pe lângă fundația primei biserici, dar nu numai că arată foarte îngustă, problema constă și în faptul că nu a apărut nici un material din presupusa fundație!! În contrast, în documentația primară scrisă se vorbește doar despre o singură biserică, iar în ilustrația pe hârtie milimetrică a săpăturii din 1966 apar *fundațiile doar a unei biserici mai mici*, prezentată anterior (denumită biserică I). Totodată, în manuscrisul lui Ștefan Matei, în care alternează folosirea termenilor „o biserică” cu „biserici”, mai apare și un fragment de text, și anume „*totalitatea fundației bisericii a II-a au fost scoase de către localnici*”, care este imposibil de explicat, în contextul în care fundația bisericii denumite I-a, surprinsă la o adâncime de 60 cm, nu a fost afectată într-o mare parte. Trebuie să menționăm că urmele unei construcții de piatră au fost găsite pe partea stângă a bisericii, și din cauza asta credem

<sup>24</sup> Iambor 2005, 188.

că existența acestor ziduri a indus în eroare peste trei decenii pe autorii manuscrisului, respectiv ai lucrării<sup>25</sup>. În orice caz, trebuie să precizăm că la Dăbâca-Grădina lui Tămaș, în contradicție cu datele prezentate eronat, a fost cercetată doar o singură biserică, aceasta nefiind suprapusă de alta<sup>26</sup>. Așa cum se poate vedea de pe planul săpăturii din 1966, a fost cercetată pe 1,5 m lungime fundația unui zid de piatră, la sud de nava bisericii. Insuficiența săpăturii ne împiedică să formulăm o părere clară privind funcția acestui zid surprins pe o porțiune foarte mică, dar având în vedere faptul că s-au înregistrat înmormântări în zonă și după încetarea existenței micii biserici prezentate anterior (chiar peste aceasta), probabil că aceste ziduri aparțineau tot unei clădiri cu destinație religioasă.

Structura bisericii identificate, intrată în uz ca nr. I, reprezintă o formă clasică a bisericilor epocii arpadiene, cu mențiunea că altarul acesteia nu este semicircular, ci dreptunghiular, fiind un tip mult mai rar. Astfel, în catalogul bisericilor medievale ale comitatului medieval Békés, Imre Szathmári a strâns 21 de biserici cu altar semicircular (54%) și doar opt (21%) cu altar dreptunghiular<sup>27</sup>. Rare sunt și în zona Transdanubiei, unde după catalogul alcătuit de către Ilona Valter, asemenea biserici cu altare de formă dreptunghiulară sunt cunoscute doar la Egregy, Somogyvamos și Zalaegerszeg-Zalabesenyó<sup>28</sup>.

Biserica de la Dăbâca nu se poate data pe baza formei sale, aceasta fiind cunoscută și răspândită din secolul XI până în secolul XIV. Autorii săpăturilor au menționat în textul rămas manuscris (redactat în 1997), respectiv în lucrarea lui Petru Iambor, dar cu trei decenii mai târziu, că „*cele opt monede*” (pe foile de documentație a determinării monedelor sunt amintite însă 9 exemplare!) au fost descoperite „*pe nivelul de călcare, în exteriorul bisericii* (II. – m.n.), *pe latura de nord*”<sup>29</sup>.

În documentația scrisă din 1967, găsită la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, se specifică însă următoarele date privind monedele emise de către Ladislau I (1077–1095)<sup>30</sup>:

<sup>25</sup> Manuscrisul lui Ștefan Matei a fost dactilografiat în 1997, iar lucrarea lui Petru Iambor în 1999.

<sup>26</sup> În acest sens trebuie șterse și datele privind dimensiunile presupusei biserici II pe care le-am oferit în lucrarea publicată anul trecut: Gáll 2011, 15, fig. 5.

<sup>27</sup> Szathmári 2005, 41: fig.

<sup>28</sup> Valter 2005, 146, 164–165, 169, fig. 50, fig. 77, fig. 87.

<sup>29</sup> Matei f.a.; Iambor 2005, 189.

<sup>30</sup> Monedele au fost identificate cu ajutorul lui László Kovács (Institutul de Arheologie al Academiei Maghiare) și Csaba

1. Denar, de tip *H28* în caseta deschisă, la 43 cm adâncime (descoperit pe 2 septembrie 1967). Diam.: 1,4 × 1,32 cm. Gr.: 0,509 gr. MNIT. N. 97940. (Pl. 11. 3)

2. Denar, de tip *H28* în caseta deschisă, la 60 cm adâncime (descoperit pe 2 septembrie 1967). Diam.: 1,3 cm. Gr.: 0,603 gr. MNIT. N. 97936. (Pl. 10. 8)

3. Denar, de tip *H28* în peretele nordic al casetei, între 60–80 cm (descoperit pe 4 septembrie 1967). Diam.: 1,5 cm. Gr.: 0,588 gr. MNIT. N. 97937. (Pl. 11. 1)

4. Denar, de tip *H28* în pământul de aruncătură, între 60–80 cm (descoperit pe 4 septembrie 1967). Diam.: 1,55 × 1,5 cm. Gr.: 0,562 gr. MNIT. N. 97939. (Pl. 11. 2)

5. Denar, de tip *H28* în taluzul de nord, între 60–80 cm (descoperit pe 5 septembrie 1967). Probabil nu a fost inventariat.

6. Denar, de tip *H26* în caseta deschisă, la 80 cm adâncime (descoperit pe 4 septembrie 1967). Diam.: 2,1 × 2,0 cm. Gr.: 0,880 gr. MNIT. N. 97938. (Pl. 11. 4)

7. Denar, de tip *H30* în caseta deschisă, la 85 cm adâncime, rupt în două (descoperit pe 4 septembrie 1967). Diam.: 1,6 × 1,5 cm. Gr.: 0,549 gr. MNIT. N. 97941. (Pl. 12. 1)

8. Denar nedeterminat, în caseta deschisă, la 85 cm adâncime (descoperit pe 5 septembrie 1967). Diam.: 1,0 cm. MNIT. N. 97942. (Pl. 12. 2)

9. Denar, de tip *H28* în caseta deschisă, la 90 cm adâncime (descoperit pe 5 septembrie 1967). Diam.: 1,5 cm. Gr.: 0,593 gr. MNIT. N. 97935. (Pl. 10. 7)

Pe baza acestor date putem face trei observații:

1. Monedele respective au fost descoperite în diferite locuri și la adâncimi diferite, dar relativ apropiate una de alta. Au fost descoperite în zona peretelui nordic și a taluzului casetei săpate în 1967, respectiv una dintre ele (nr. 4) a fost înregistrată în pământul aruncat. Având în vedere însă că nu avem documentație precisă, nu le putem socoti ca aparținând unui complex închis (mormânt, tezaur).

2. Despre aceste monede nu putem afirma cu siguranță că datează biserica, deoarece nu avem observații precise asupra lor. Mențiunea că „*descoperite pe nivelul de călcare*”, așa cum am văzut mai sus, nu are acoperire documentară.

3. Din cele nouă monede șase aparțin variantei *H28*, pentru care s-a propus anul emiterii 1095 de către László Kovács, la ultimele analizele numismatice, precum și în cazul celor două variante *H30*<sup>31</sup>. Singura monedă, emisă mai timpuriu (după László Kovács 1089) este varianta *H26*<sup>32</sup>.

Concluzionând: cele mai timpurii monede descoperite în situl de la Grădina lui Tămaș sunt

Tóth (Muzeul Național Maghiar), cărora le exprimăm sincere mulțumiri.

<sup>31</sup> Kovács 1997, 162: tabelul 50.

<sup>32</sup> Kovács 1997, 162: tabelul 50.

monede emise de către Ladislau (1077–1095), care însă nu aparțin unui complex închis. Deși nu putem exclude această posibilitate, doar cu anumite rezerve le putem lega și de nivelul de călcare al bisericii. Aceste monede nu au apărut imediat pe lângă biserică, ci în taluzul de nord al casetei, respectiv în peretele de nord al acesteia.

### V. Analiza cimitirului

Ritualurile funerare oglindesc sentimentele și emoțiile umane resimțite la trecerea în lumea de dincolo a unei rude, a unei persoane apropiate, a unui om într-o micro-comunitate, dar și cele mai diverse atitudini, sentimente și emoții resimțite în sânul unei comunități la moartea unui membru al ei. Ceremoniile funerare destinate fiecăruia pot să constituie totodată și un prilej de legitimare la scară micro- sau macrosocială a poziției la care accede moștenitorul<sup>33</sup>, dar indirect poate fi reflectat și statutul social, de fapt poziția (și) în viața de dincolo a individului<sup>34</sup>. Decesul unui membru al comunității determină o reacție instituționalizată a celor rămași în viață, care în perioada de care ne ocupăm a dobândit trăsături determinate și dominate de instituția bisericii, respectiv de statul creștin (în acest caz cel maghiar), care a intervenit în stabilirea ritualurilor funerare<sup>35</sup>.

În cazul necropolelor din epoca medievală timpurie din Europa distingem mai multe tipuri de cimitire, caracteristice pentru trei perioade – *epoca precreștină (epoca păgână)*, cea de *propagare a creștinismului* și cea de *generalizare a creștinismului* (un termen mai degrabă legat de dezvoltarea instituțională creștină și de statul creștin care influențează în mod radical și evoluția ritualurilor), care în literatura de specialitate sunt numite „necropolele din jurul bisericii”, specifice epocii medievale creștine<sup>36</sup> (Pl. 19).

Dacă în epocile anterioare distincția socială a fost exprimată prin prezența armelor, uneori împodobite cu garnituri de argint și aur, prin îngroparea cailor/calului alături de defunct, foarte multe podoabe etc., începând cu procesul de creștinare, distincția socială a individului, respectiv a familiei, se va reprezenta printr-o înmormântare cât mai aproape de biserică sau chiar în biserică. Acest „*concurș*” de reprezentare a bogăției, a puterii și a poziției familiale a însemnat pentru

laicii epocii medievale exact ceea ce însemna pentru strămoșii lor depunerea armelor sau a cailor, respectiv a podoabelor foarte diverse; o luptă de a ilustra prestigiul. În simplitatea inventarului funerar nu trebuie să vedem „*sărăcie*”, ci modestia în exprimare și în comportament funerar a creștinismului medieval, cel puțin până în secolele XV–XVI, când a început să se răspândească din nou depunerea inventarelor variate, în anumite cazuri, unele dintre aceste piese fiind chiar însemne de rang<sup>37</sup>. Comportamentul (și funerar) modest este cuvântul cheie, dar încercarea de a ilustra puterea și prestigiul au rămas, găsind doar noi forme de exprimare. Cel mai important mod de manifestare al prestigiului este *în mormântarea în biserică, respectiv cât mai aproape de aceasta*. În acest sens este elocvent și faptul că moda înmormântărilor în mănăstiri a laicilor a devenit o modă printre înstăriți, aceștia sprijinind sau întemeind mănăstiri<sup>38</sup>.

Cimitirul de la Grădina lui Tămaș, pe baza izvoarelor literare, avea probabil un gard sau un gard viu, însă acesta nu a fost documentat. În orice caz bordeiul găsit în cursul săpăturilor din 1980, datat cu moneda anonimă din secolul XII, H82, este foarte grăitor în acest sens. Este sigur că imediat pe lângă cimitir, respectiv nu departe de cimitirul din incinta a IV-a, se întindea și așezarea contemporană (Pl. 12. 3). *Grădina bisericilor* este pomenită și în articolul 73 al decretului de lege al regelui Coloman Cărturarul<sup>39</sup>, ceea ce indică existența unui gard în jurul cimitirelor<sup>40</sup>.

Așa cum reiese de pe planul prezentat, cimitirul a fost investigat doar printr-o secțiune și cu

<sup>37</sup> Depunerea de *săbii* sau *spade*, în general cu armament, în mormintele importantelor personaje din Transilvania (re)devine o modă din secolele XVI–XVII, mai ales în cazul persoanelor înmormântate în biserică. În acest sens cel mai bun exemplu este săpătura lui Béla Pósta, Márton Roska și István Kovács de la Alba Iulia: Pósta 1917, 1–155. Un fenomen asemănător este cunoscut și în Scandinavia, în epoca medievală târzie: Kiefer – Ollsen 1997, 188, nota 17. Trebuie amintit și cazul mormântului 4 de la Năleți, unde într-un mormânt decedatul a fost depus în cămașă de zale: Rusu 1991, 136.

<sup>38</sup> Szuromi 2005, 10; Kubinyi 2005, 15.

<sup>39</sup> Ritoók 2004, 116.

<sup>40</sup> Un gard de piatră improvizat pare să fi existat la Zăbala, iar la Veszprémfajs un gard de piatră a tăiat mai multe înmormântări. La Ilidia a fost ridicat un șanț, pe mijlocul căruia a fost montat un gard cu stâlpi. La Visegrád, cimitirul protopopiatului a fost îngrădit cu gard viu. Urmele unui șanț au putut fi observate la Csátalja. Benkő 2010, 229, fig. 2; Uzum-Lazarovici 1971, 160; Szőke 1979, 105; Ritoók 1997, 169, nota 18; Cs. Sós, Parádi 1971, 136. Prima mărturie scrisă de pe teritoriul regatului maghiar privind gardul bisericii o avem din 1313. Ritoók 2004, 117, nota 21.

<sup>33</sup> Parker Pearson 2001, 196.

<sup>34</sup> Privind procesul de trecere de la necropolele păgâne la cele creștine din jurul bisericii, în Bazinul Transilvaniei în epoca medievală timpurie vezi: Gáll 2010a, 265–288.

<sup>35</sup> ÍF 2006, 155, 189, 220; Makk 2011, 135–136.

<sup>36</sup> Ultima lor analiză din Bazinul Transilvaniei: Gáll 2013a, s. t.

o casetă, rezultând o formă de *L*, dar prin această metodă nefuncțională, autorii săpăturii nu au reușit să clarifice nici întinderea cimitirului și nici funcția zidurilor de piatră descoperite lângă partea stângă a bisericii. În consecință, nu putem preciza extinderea în nici o direcție a cimitirului, iar pe baza descrierilor găsite în documentație, doar în direcția sudică putem bănuși că acesta nu se extindea până la Secțiunea I (1966). În concluzie, putem să luăm în considerare dimensiunea mult mai mică a acestui cimitir în comparație cu cimitirul din incinta a IV-a. Conform schiței lui Lambor, în secțiunea cercetată în 1980 n-a mai ieșit nici un mormânt din partea nordică. Astfel, putem face o delimitare aproximativă a părții de nord a cimitirului. În continuare rămâne de stabilit, prin noi săpături, laturile de est și de vest ale necropolei.

### V.1. Pietre în morminte

O caracteristică a necropolei este prezența uneia sau a mai multor bucăți de piatră în mormânt. Nu sunt multe exemple de acest fel, din cele 91 schelete s-au putut stabili cinci cazuri în care s-au depus în gropi una sau mai multe bucăți de piatră (5,49 %). Poziția lor în morminte este foarte variată:

1. în partea stângă a craniului și lângă umărul drept (m. 3);
2. deasupra craniului era așezată o piatră, iar alta în dreptul umărului stâng (m. 2);
3. o lespede de piatră în partea dreaptă a scheletului (m. 22A);
4. deasupra capului două pietre de dimensiuni mai mari, una arsă<sup>41</sup> (?) (m. 37);
5. partea inferioară a scheletului a fost acoperită cu fragmente de pietre (m. 48).

În patru cazuri, bucățile de piatră și lespezile provin din morminte de adulți și doar o dată dintr-un mormânt de infans. Aceste cinci cazuri pot fi sistematizate în două grupe:

1. Bucăți de piatră în diferite poziții în groapă, neavând o funcționalitate clară.
2. Scheletul sau o parte a scheletului acoperite cu un strat de piatră.

Este important de menționat că în acele cazuri, în care s-a constatat depunerea unor bucăți de piatră, fără o funcționalitate concretă, acestea erau depuse în partea superioară a corpului, în special în zona capului, uneori acoperindu-l.

Nu ne putem pronunța în privința sensului acestei practici, însă se poate lega, probabil, de

anumite atitudini rituale păgâne<sup>42</sup>, a căror semnificație nu o mai cunoaștem. De altfel, numărul foarte mic în această necropolă de astfel de cazuri ne atrage atenția că nu putem vorbi de un obicei răspândit. Mormântul 48, care era acoperit cu piatră în partea inferioară a corpului, aparține fazei de folosire de după dărâmarea bisericii. Astfel, diferența rituală față de cele patru morminte se explică și din punct de vedere cronologic.

### V.2. Orientare

Orientarea mormintelor urmărește tendința generală din secolele XI–XIV, și anume V–E, sau foarte apropiată acesteia. Majoritatea înmormântărilor respectă tendința V–E și VSV–ENE.

Mormântul 44 a fost orientat în direcția S–N. Sunt puține orientările inverse, opuse sau perpendiculare față de orientarea V–E în cimitirele din jurul bisericilor<sup>43</sup>, fiind explicate prin situația socială umilă a celui decedat. În acest sens putem cita exemplul cunoscut de la St. Margaret în Combustubo, unde a fost cercetat cimitirul spânzuraților și în care cei înmormântați au fost orientați în direcția E–V sau N–S<sup>44</sup>. Nu putem exclude că astfel s-ar explica și această situație arheologică.

### V.3. Poziția scheletului

Din cele 95 situații înregistrate, doar în 27 cazuri oasele mâinilor s-au păstrat intacte și au putut fi documentate, ceea ce înseamnă o pierdere de informație de 71,58%. În cursul analizei poziției brațelor trebuie să avem în vedere în primul rând cauze obiective care nu pot fi puse în legătură cu așezarea corpului în mormânt, ci mai degrabă cu deplasarea unor părți ale corpului, odată cu putrezirea acestuia. Am încercat să încadrăm poziția brațelor într-un sistem utilizat și în alte studii<sup>45</sup>, la care am adăugat încă șase poziții într-un alt studiu monografic<sup>46</sup>, pe care le-am clasificat în șapte grupe principale (tot acolo este inclusă și descrierea fiecărei situații).

Dintre aceste 24 de poziții, la Dăbâca-Grădina lui Tămaș am putut documenta cinci poziții:

<sup>41</sup> Documentația scrisă MNIT.

<sup>42</sup> Tettamanti 1975, 95; Gáll 2004–2005, 352–361.

<sup>43</sup> În acest sens vezi: Szathmári 2005, 74; Ritoók 2004, 119.

<sup>44</sup> Ritoók 2004, 119, nota 37.

<sup>45</sup> Gáll 2004–2005, 369, fig. 8.

<sup>46</sup> Gáll 2011, 25, fig. 13.

Poziții	Cazuri
Poziția I: brațele așezate pe lângă corp	Mormintele 1, 2, 6A, 8, 28, 30, 35A, 38, 39, 41, 50, 52A, 55, 57A, 59A – 15 cazuri
Poziția II: brațul drept așezat pe lângă corp, iar cel stâng îndoit la 90° pe bazin/stomac.	Mormintele 25A, 42, 54 – 3 cazuri
Poziția III: brațul stâng așezat pe lângă corp, iar cel drept îndoit la 90° pe piept	Mormintele 24, 29, 44, 53A – 4 cazuri
Poziția XIV: brațele așezate în formă de cruce peste osul sacru sau unite ca în timpul rugăciunii, fie lăsate unul lângă celălalt, fie unul peste celălalt	Mormintele 26A, 43, 47, 51 – 4 cazuri
Poziția XVII: brațul drept îndoit 45° și așezat pe stern, respectiv cel stâng îndoit 45° pe bazin	Mormântul 45 – 1 caz
Fără date	Mormintele 3-5, 6B, 7, 9, 10, 11, 12, 12A, 13, 14, 15, 16A-B, 17A-B, 18, 19A-B, 21, 22A-B, 23A-D, 25B-D, 26B-D, 27, 31, 32, 33, 34, 35B, 36, 37, 40, 46, 48, 49, 52B, 53B, 56A-B, 57B-D, 58, 59B, 60, 61A-B, 62, 63, 64, 65, 66, 67-63 de cazuri+4 morminte săpate în 1980

Figura 2

Am încercat să combinăm aceste variante ale poziției brațelor în șapte grupe principale:

Grupa I: acestea reprezintă de fapt poziția mâinilor întinse pe lângă corp, care, din anumite cauze, au ajuns pe bazin	Pozițiile I, IV, V, VI: 15 cazuri
Grupa II	Pozițiile II-III, IX, XV, XIX-XX: 7 cazuri
Grupa III	Pozițiile VII-VIII, X-XII, XVI-XVII: 1 caz
Grupa IV	Poziția XIV: 4 cazuri
Grupa V	Poziția XIII: nu este cunoscut nici un caz
Grupa VI	Poziția XVIII: nu este cunoscut nici un caz
Grupa VII	Pozițiile XXI-XXIV: nu este cunoscut nici un caz

Figura 3

Din următoarea reprezentare grafică reiese faptul că nu avem date în marea majoritate a cazurilor (71,58%). În consecință, ar fi hazardat să tragem o concluzie:

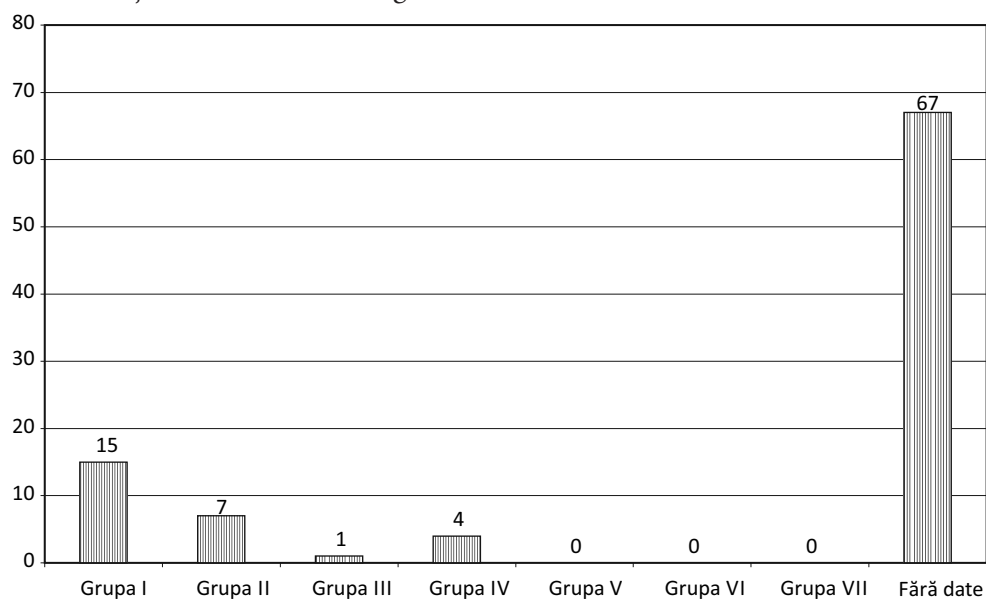


Figura 4

Trebuie să menționăm însă că pozițiile mâinilor aparținând grupelor II–IV sunt frecvente mai ales în zona bisericii, iar unele dintre aceste morminte au fost săpate după dărâmarea bisericii, fiind deci mai târzii. Observația arheologică privind toată Europa, potrivit căreia din secolele XIII–XIV<sup>47</sup> antebrațele decedaților au început să fie așezate în poziții din ce în ce mai diversificate în comparație cu perioada anterioară (secolele XI–XII), este valabilă și pentru situația de la Dăbâca-Grădina lui Tămaș.

#### V. 4. În mormântările duble, superpoziții

În mormântările duble, ale soților, sunt cunoscute în toată epoca medievală. Szabolcs Szuromi citează în acest sens dreptul canonic, aflat în vigoare până în 1230<sup>48</sup>. Analizând datele avute la dispoziție, o asemenea situație poate fi presupusă în cazul scheletelor adulte din mormintele 53A și 54. Deși au fost deranjate în momentul săpării gropii, aceasta se poate presupune și în cazul mormintelor 46 și 47.

În alte situații, în mod similar au fost înmormântați un matur alături de un infans, așa cum s-a întâmplat în cazul mormântului 35A–B.

sau sub influența francă, cu mijlocire moravă<sup>51</sup>. Béla Miklós Szőke, după Béla Szőke, susține reînvierea unui obicei cunoscut și în perioade anterioare<sup>52</sup>.

În mod sigur, răspândirea largă a acestui obicei se datează din secolul XI, însă practicarea acestuia în secolul X este subliniată de un număr important de cazuri cunoscute. László Kovács a reușit să strângă 56 de descoperiri din Bazinul Carpatic, dateate în secolul X. Printre cele mai timpurii descoperiri trebuie menționat mormântul 52 din necropola II de la Karos<sup>53</sup>, dar aproape la fel de timpuriu este și mormântul de copil orientat în direcția N–S de la Uivar (pe care nu-l putea cunoaște arheologul maghiar)<sup>54</sup>. După teoria lui Kovács acest obicei a fost adus în Bazinul Carpatic de către *maghiarii cuceritori* dinspre est, dar deja sub influența bizantină<sup>55</sup>, deși nu este exclusă și o răspândire dinspre sud<sup>56</sup>.

În necropola de la Dăbâca acest obicei a fost identificat în patru morminte, care reprezintă 4,39% din totalul înmormântărilor (mormântul 38 nu este integrat în această categorie).

Cele patru morminte în care s-au descoperit monede, ca depunere monetară și ca oboluri, sunt:

Nr. de mormânt	Anii de domnie ai regelui emițător de monedă	Tipul în sistemul Huszár	Poziția	Greutate	Stare/date din registrul de inventar
M. 2	Denar anonim?	?	pe toracele drept	neprecizabil	Proastă/Este menționat „Géza al II-lea”
M. 12A	Denar anonim	H 100	în fața craniului	0,298 grame	Bună
M. 15	Denar anonim	H 102	în fața craniului	0,269 grame	Bună
M. 26B	Denar anonim	H 96a	nu este specificat în documentație	0,155 grame	Bună

Figura 5

#### V. 5. Monede în morminte. Oboluri

Una dintre cele mai dificile probleme constă în interpretarea pozițiilor diferite ale monedelor descoperite în morminte (pe schelete): prezența lor este o consecință a *ritualului funerar* sau al *modei portului*? În mod sigur, monedele găsite în gură, pe stern și în mâini pot fi interpretate ca *obol*.

Când s-a răspândit sau a (re)apărut acest obicei în Bazinul Carpatic? După Pavel Radomerský și Béla Szőke acest obicei s-a răspândit în secolul XI<sup>49</sup>, după unii în urma influenței bizantine,<sup>50</sup>

Pe lângă aceste patru exemplare, au mai fost înregistrate încă două, primul descoperit în apropierea mormântului 38, iar celălalt într-un context necunoscut, provenind probabil tot dintr-un mormânt:

\_\_\_\_\_ *observa în partea sudică a Ungariei secolului 11...*, vezi: Bálint 1976, 240. Trebuie să amintim că acest obicei este cunoscut și pe teritoriul Munteniei în secolul X, vezi: Fiedler 1992.

<sup>47</sup> Ritoók 2010, 486, nota 92 (cu bibliografia problemei).

<sup>48</sup> Szuromi 2002, 103–105.

<sup>49</sup> Radomerský 1955, 3–7; Szőke 1962, 92.

<sup>50</sup> „*csekély előzményei a 11. századi Magyarország déli felében mutatathatók ki*” („semnele precedente neînsemnate le putem

<sup>51</sup> Kolníková 1967, 214–216.

<sup>52</sup> Szőke – Vándor 1987, 78.

<sup>53</sup> Révész 1996, 26, pl. 78, pl. 84. 13–14.

<sup>54</sup> Gáll 2004–2005, 373.

<sup>55</sup> Kovács 2004, 46–47.

<sup>56</sup> Gáll 2004–2005, 373.

Context	Anii de domnie ai regelui emițător de monedă	Tipul în sistemul Huszár	Greutate	Stare/date din registrul de inventar
În apropierea mormântului 38	Denar anonim	H 89	0,133 grame	Bună
În registrul de inventar sunt menționați 9,20 metri	Denar anonim	neprecizabil	?	Proastă/ Este menționat „Béla al II-lea”

Figura 6

Monedele *H89*, *H96a*, *H100*, *H102* fiind anonime, nu pot fi legate clar de un anumit rege din secolul XII<sup>57</sup>. László Réthy a împărțit monedele anonime, pe baza caracteristicilor acestora, în două mari grupe cronologice. Cele de la Dăbâca-Grădina lui Tămaș pot fi integrate epocii regilor Coloman-Géza al II-lea (1095-1162)<sup>58</sup>. Deși această împărțire a fost criticată de către Bálint Hóman<sup>59</sup> sau de László Kovács<sup>60</sup>, se poate afirma cu certitudine că aceste monede au ajuns în morminte în cursul secolului XII.

#### VI. Analiza materialului arheologic

Răspândirea creștinismului instituționalizat în secolul XI a determinat simplificarea ritualurilor funerare, mai bine zis ale ritualurilor care lasă urme arheologice, în consecință în acest caz putem constata o „sărăcire” a inventarului funerar.

Această *sărăcie* a inventarului poate fi urmărită și în cazul necropolei de la Dăbâca-Grădina lui Tămaș, deoarece din cele 95 (91+4) schelete din 71 de morminte, doar în 12 cazuri am putut constata prezența unui inventar în mormânt (12,63%), compus în cea mai mare parte din monede.

Piese înregistrate în mormintele necropolei de la Sighișoara din punctul de vedere al funcției-destinației lor, pot fi încadrate în două grupe:

1. *Elemente de port*: inele de buclă, inel digital, mărgele.

2. *Oboluri*<sup>61</sup>: monede cu funcție specială în cadrul ritualului funerar.

##### VI.1. Inele de buclă cu capătul în formă de S (Pl. 9. 1-7, 9-14)

Un rol important în portul secolelor XI-XIII, atât feminin, cât și masculin, l-au avut așa zisele *inele de buclă*. Funcția inelelor de buclă rămâne de multe ori sub semnul întrebării, mai ales din cauza poziției lor în mormânt: puteau fi folosite ca *inele*

*de buclă*, dar în unele cazuri nu poate fi exclusă nici funcția lor de *cercel*<sup>62</sup>. Aceste piese au fost realizate în marea lor majoritate din argint și din bronz<sup>63</sup>, rareori din aur<sup>64</sup>.

În necropola de la Dăbâca-Grădina lui Tămaș aceste bijuterii reprezintă un procent nesemnificativ, fiind documentate doar în opt morminte din cele 91 (+4). În M. 34 au fost identificate șase inele de buclă, a căror poziție reflectă foarte clar și funcționalitatea acestora. Situația descrisă sugerează că piesele au fost montate pe o *bandă textilă care se purta pe cap*. Fără să fie specificate, trei exemplare au fost identificate în mormântul 3, care probabil au avut și altă funcționalitate, precum cele două exemplare din mormintele 7, 15 și 52A. Poziția celor două exemplare din mormântul 52A nu ne oferă niciun fel de indiciu privind funcția acestora, iar despre poziția celor două inele de buclă din mormântul 7 nu avem date. Două inele de buclă, unul cu capătul în formă de S, rupt și altul simplu, au fost înregistrate lângă craniu, dar din această situație nu putem trage nici o concluzie privind funcționalitatea lor. În cazul exemplarelor din mormintele 16 și 18 nu poate fi exclusă funcția lor de *cercel*, iar exemplarul din mormântul 47 putea fi folosit pentru a prinde giulgiul sau ar fi putut ajunge acolo în cursul putrezirii trupului.

Astfel, pe baza materialului arheologic avut la dispoziție putem trage concluzia că și în această necropolă predomină portul *unuia* sau *a două* inele de buclă.

Tipurile inelelor de buclă simple de la Dăbâca ne demonstrează încă o dată că portul acestora poate fi înregistrat chiar și în secolele XII-XIII,

<sup>62</sup> În legătură cu acesta, mai multe exemple sunt prezentate într-o altă lucrare. În acest sens vezi: Gáll 2008, vol. I, 143-144.

<sup>63</sup> Statistica lor în necropolele din Bazinul Transilvaniei din secolele X-XI vezi: Gáll 2008, vol. I, 148-154. Statistica materiei prime din care sunt confecționate inelele de buclă în necropolele secolelor X-XIII din zona Clujului: Gáll et alii 2010, 65-69, fig. 24-26. Analiza lor în acest sens în necropola de la Dăbâca-incinta IV: Gáll 2011, 35, fig. 20.

<sup>64</sup> În 1983 Károly Mesterházy a strâns doar 13 exemplare din inelele de buclă cu capătul în formă de S, confecționate din aur. Mesterházy 1983, 143-151.

<sup>57</sup> Huszár 1979, 38-45, 347.

<sup>58</sup> Réthy 1899, 16 17.

<sup>59</sup> Hóman 1916, 236-238.

<sup>60</sup> Kovács 1997, 291-292.

<sup>61</sup> Vezi mai sus analiza lor.



așa cum ne sugerează exemplarele din mormintele 15, 16, 18 și 47. În perioada secolelor XI–XIII inelele de buclă cu capătul în formă de S<sup>65</sup> pot fi socotite clasice. Exemplarele cu diametrul uriaș, cum este și cel din mormântul 52A, sunt cunoscute destul de rar. Acestea caracterizează în exclusivitate secolele XII–XIII, piese similare fiind descoperite la Alba-Iulia-Catedrală<sup>66</sup>, Dăbâca-incinta IV M.114, M. 176, M. 212 și M. 267<sup>67</sup>, Dăbâca-Boldăgă (Pl. 9. 13–14)<sup>68</sup>, Ulieș M. 43<sup>69</sup>, Peteni M. 79 și M. 193<sup>70</sup>, respectiv Zăbala M. 54, M. 74, M. 117, M. 168, M. 184<sup>71</sup>. Poziția lor în mormintele amintite reflectă faptul că aceste piese cu diametru mare nu au o funcționalitate specială. Diametrul lor se apropie de cel al verigilor mari<sup>72</sup>, care la rândul lor au aparținut categoriei de podoabă de cap<sup>73</sup>. Probabil aceste bijuterii au fost specific feminine, dar o concluzie clară în această privință se poate trage numai în urma analizelor antropologice.

Folosirea *inelelor de buclă cu capătul în formă de S, decorate cu linii canelate*, a fost datată în literatura de specialitate între mijlocul secolului al XI-lea și mijlocul secolului al XIII-lea<sup>74</sup>. Exemplarele descoperite în necropola din incinta a IV-a, având în vedere și datarea oferită de monedele anonime din secolul al XII-lea, întăresc aceste observații.

Formele inelelor de buclă descoperite la Dăbâca-Grădina lui Tămaș, databile în secolele XII–XIII sunt atestate în procente importante în necropolele veacurilor X–XIII din Europa Estică și Centrală, dar și din tezaure, aparținând diferitelor familii aristocratice<sup>75</sup>. Folosirea în port a acestor podoabe a fost foarte variată, reflectând nivelul de civilizație est-europeană al epocii, iar în cazul de față *portul diferit al părului*<sup>76</sup>.

<sup>65</sup> Discuția privind aceste bijuterii în necropola de la Dăbâca-incinta IV, dar cu observații generale privind tot situl, vezi: Gáll 2011, 50–55, 152–157.

<sup>66</sup> Crângaci-Țiplic-Oța 2002–2003, 91–106.

<sup>67</sup> Gáll 2011, 40, 74, 85, 92, 101, pl. 38/12, pl. 39/8, pl. 40/15.

<sup>68</sup> Npublicat.

<sup>69</sup> Derzsi-Sófalvi 2008, 269, 275, fig. 11/5.

<sup>70</sup> Székely 1990, fig. 12/4, 13/13.

<sup>71</sup> Székely 1993–1994, 284, fig. 4/2, 4–8.

<sup>72</sup> Mai demult, acestea au fost considerate brățări. Parádi 1975, 157.

<sup>73</sup> Kulcsár 1992–1995, 249–275.

<sup>74</sup> Szőke 1962, 89; Szőke-Vándor 1987, 51–52.

<sup>75</sup> Fiedler 1992, 171–172, fig. 14/10, fig. 79/10, fig. 87/13–15, fig. 95/12; Jażdżewski 1949, 91–191; Marciniak 1960, 141–186; Kaszewscy – Kaszewscy 1971, 365–434; Rashev 2008, pl. LXXVIII/1–86, 88–89; Jakab 2007, 247–296.

<sup>76</sup> Bálint 2006, 322.

## VI.2. Inelul digital din sârmă împletită (Pl. 9. 7)

O caracteristică aproape necunoscută în domeniul culturii materiale de la Dăbâca este reprezentată de inelul digital din sârmă împletită. Din păcate nu poate fi legat de un complex închis, în registrul de inventar am găsit doar mențiunea că inelul provine dintr-un mormânt răvășit. Un alt exemplu de acest tip nu este cunoscut la Dăbâca, în schimb avem o serie, dar din argint de bună calitate, de la Cluj-Mănăștur M. 2, 60, 86, 157 și 159<sup>77</sup>, unde pe baza analizei orizontal-stratigrafice se datează de la sfârșitul secolului al XI-lea până în secolul al XIII-lea<sup>78</sup>. Având în vedere faptul că la Dăbâca a fost înregistrat într-un mormânt răvășit, acesta aparține probabil fazei timpurii a necropolei.

## VI.3. Mărgele (Pl. 9. 15)

Un șirag de mărzele a fost înregistrat în registrul de inventar al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei<sup>79</sup>. Nu este menționat numărul mormântului.

## VII. O încercare de a stabili cronologia relativă a folosirii necropolei

Necropola din jurul bisericii de la Dăbâca, pe baza monedelor înregistrate, a început să funcționeze din și în cursul secolului XII. Este vorba de mormintele 1–11, 12–28, 62–67, care au fost cercetate la sud de biserică parțial cercetată.

O altă parte a mormintelor a fost săpată pe locul bisericii demolate. Cu ocazia săpării gropii mormântului 51, s-a scos o parte din fundațiile altarului (alături de acesta a fost înmormântat și scheletul nr. 50). În perimetrul altarului (deja distrus) au fost săpate mormintele 33–35. Pe baza adâncimii lor, fazei post-biserică par să-i aparțină și mormintele 38–48, 55–60.

În concluzie, putem preciza că mormintele cimitirului, care a funcționat odată cu biserică cercetată, au fost deranjate de înmormântările efectuate mai târziu. Este de menționat și faptul că mormintele din care au fost recuperate monede (M. 12, 15, 26), în afară de mormântul 2, au fost distruse de înmormântările mai târzii, iar pe lângă craniul mormântului 24 a fost identificată o parte din scheletele răvășite și așezate într-un *osuar*. Nu putem preciza în stadiul actual al cercetării dacă înmormântările care au distrus mormintele dateate cu monede, respectiv marea grămadă de oase

<sup>77</sup> Gáll *et alii* 2010, 77–79, pl. 47: m. 2. 3, pl. 51: m. 60. 2, pl. 55: m. 159. 1, pl. 56. 14, pl. 64. 7.

<sup>78</sup> Această observație nu contravine deloc observațiilor anterioare: Szőke 1962, 97; Giesler 1981, 113, tipurile 29–30.

<sup>79</sup> M.N.I.T. F. 13634.

(*osuarul*) identificate în partea de vest a secțiunii aparțin perioadei imediat următoare sau unei epoci în care biserica cercetată deja a fost dărâmată? Din păcate nici observațiile stratigrafice, care nu sunt clare, nu ne pot ajuta deloc în acest sens, iar lipsa altor analize, cum ar fi analiza antropologică, ne împiedică în a face observații în această privință<sup>80</sup>. Doar pe o latură a zidului identificat la sud de biserică demolată săpătorii au indicat adâncimea (27, 30 și 35 cm), iar adâncimea oaselor din osuar, în mijlocul cărora a fost înregistrat scheletul, nu depășește 0,46 cm. Mormintele care nu au fost distruse, respectiv 24–28, sunt săpate însă la o adâncime de 100 de cm.

În încheiere, putem face următoarele observații referitor la cronologie relativă:

1. În prima fază, după construcția bisericii, au început să se înmormânteze în partea sudică a acesteia. Prezența osuarului, cercetat în Secțiunea II, pe lângă mormântul 26, indică faza cea mai timpurie a necropolei.

2. În faza a doua, după demolarea bisericii, zona acesteia a început să fie folosită cu scop de înmormântare. Scheletele nr. 30–32, 35–37, 38–48, 55–60 au fost probabil înmormântate în această perioadă. Având în vedere și pozițiile brațelor, foarte variate, putem să datăm aceste înmormântări în secolele XIII–XIV.

În momentul de față nu ne putem pronunța asupra unor posibile relații de rudenie sau orice legături de natură sociologică, respectiv genetică între scheletele celor două faze cronologice ale necropolei. De asemenea, nu putem arăta dacă a existat un hiatus în folosirea necropolei. Având în vedere însă că situl nu a fost săpat decât într-o mică parte, o analiză în acest sens poate fi făcută doar după o săpătură exhaustivă și bine documentată. Prin urmare, putem preciza că, în cazul acestui sit, situația nu este deloc compromisă.

Strâns legată de această problemă, nu putem formula absolut nimic nici despre populația înmormântată aici. Cronologic, în prima sa fază, necropola a fost folosită în același timp cu cea din

incinta a IV-a. La întrebarea pertinentă de ce au fost folosite două necropole, în stadiul actual al cercetării nu se poate da un răspuns cu valoare științifică. Numărul mare de morminte din incinta a IV-a (677)<sup>81</sup>, respectiv întinderea mult mai mică a necropolei din Grădina lui Tămaș, ne sugerează posibilitatea de diferențiere socială în cadrul populației celor două cimitire.

### VIII. Necropola din jurul bisericii din Grădina lui Tămaș și celelalte situri de la Dăbâca. Câteva observații

Așa cum am arătat în introducere, în interpretarea sitului de la Dăbâca rolul principal a fost jucat de datele istorico-narative, respectiv lingvistice, în timp ce arheologia trebuia să ofere date certe teoriilor istorice.

În analiza sitului de la Dăbâca există două mari probleme, din cauza cărora nu s-a putut înainta în cercetare:

1. Săpăturile arheologice au afectat doar o mică parte din teritoriul sitului, astfel încât avem o imagine relativă atât asupra cetății/cetăților, cât și în ceea ce privește așezările locuite, respectiv necropolele folosite.

2. Dăbâca a fost privită ca un *ansamblu unitar*, în care *fortificația*, în concepția generală, a funcționat în paralel cu așezarea, sau mai bine zis, cu așezările.

La aceasta s-a adăugat și o altă componentă problematică. În tot cursul secolului XX, arheologia istoriei medievale timpurii a formulat ipoteze conform așteptărilor epocii contemporane și nu de puține ori influențate de ideologia statului național<sup>82</sup>. Dăbâca a fost, la rândul său, inclusă acestei paradigme: deja în 1943, Crettier a legat cetatea de „începutul secolului XI, pe perioada domniei lui Ștefan I”<sup>83</sup>, fiind poate centrul comitatului de graniță și recunoscând totodată, că acestea sunt doar posibilități de interpretare<sup>84</sup>.

Arheologia românească între cele două războaie mondiale, poate și sub influența lui Vasile Pârvan, nu a arătat un interes deosebit față de arheologia epocii medievale timpurii, aceasta fiind de fapt un domeniu de cercetare aproape inexistent în România Mare. Marea cotitură a fost după 1946, dar mai ales după revoluția maghiară din 1956, când regimul comunist român, până atunci cosmopolito-comunist sau moscovit, s-a îndreptat în mod radical spre național-comunism<sup>85</sup>. Pe lângă

<sup>80</sup> În alte locuri s-au făcut observații importante: în 1929 la Nyársapát, Lajos Bartucz a observat că în *osariumul* necropolei craniile erau lungi, în schimb în mormintele cercetate craniile decedaților erau scurte. Acest rezultat ne arată că necropola a fost folosită de două populații diferite din punct de vedere antropologic, iar craniile analizate din *osarium* au datat practic fazele mai timpurii ale necropolei. O diferență asemănătoare au putut să observe și Pál Lipták, respectiv Antónia Marcsik la Téglás, Kinga Éry la Csenge-Bogárhát și Veszprém-Kálvária domb, respectiv Balázs Mende la Alsórajk. Bartucz 1929, 148–174; Lipták-Arcsik 1965, 69–96; Éry 1982, 89; Szóke 1996, 267; Éry *et alii* 2005, 125; Ritoók 2010, 481–482.

<sup>81</sup> Gáll 2011.

<sup>82</sup> Brather 2006, 24.

<sup>83</sup> Crettier 1943, 201.

<sup>84</sup> Crettier 1943, 202.

<sup>85</sup> În acest sens vezi analiza lui Boia 1999, 76–79.

această situație generală, dar evident determinat de aceasta, pe un fond al romantismului național din secolul XIX, se leagă însă și un aspect propriu al istoriografiei românești. După cum a observat Lucian Boia acum mai bine de un deceniu și jumătate, după ce s-au epuizat datele izvoarelor narativ-istorice privind demonstrarea continuității daco-romane și proto-românești, istoriografia românească a pus totul pe umărul arheologiei<sup>86</sup>. La toate acestea se mai adaugă un aspect, care explică unele carențe și handicapul arheologiei epocii medievale timpurii românești, față de arheologiile din spațiul estic și sud-central european din punct de vedere cronologic<sup>87</sup>. Dacă în Transilvania și în zonele Câmpiei Vestice, încă din a doua jumătate a secolului XIX, în cadrul asociațiilor muzeale, cercetarea epocii medievale timpurii a beneficiat de un renume (J. Milleker, Gy. Kisléghy<sup>88</sup>, J. Karácsonyi, J. Bodrogi, G. Nagy), respectiv școala arheologică de la Cluj, condusă de Béla Pósta, a pus bazele arheologiei moderne profesioniste<sup>89</sup>, nu același lucru putem spune despre teritoriile extracarpătice (zonele vechiului Regat)<sup>90</sup>. Cercetări privind epoca medievală timpurie în Transilvania între cele două războaie mondiale a fost continuată doar de fostul elev al lui Béla Pósta, Márton Roska<sup>91</sup>. În consecință, nu întâmplător Radu Harhoiu intitula articolul său din 2004: „*Das Miereschprogramm. Ein vergessenes Forschungsprojekt?*”<sup>92</sup>. Acest hiatus

<sup>86</sup> Boia 1999, 152.

<sup>87</sup> De exemplu, *Croația*: sfârșitul secolului XIX – Frane Bulić, Lujó Marun și mai ales Josip Brunšmid, iar între cele două războaie mondiale Ljubo Karaman și Zdeno Vinski; *Bulgaria*: sfârșitul secolului XIX – Karel Škorpić, respectiv între cele două războaie mondiale Bogdan Filov, Géza Fehér și Nikola Mavrodinov; sârbii din Austro-Ungaria: Ilarion Ruvarac; *Regatul Sârbo-Croato-Sloven (sârbi)*: Đorđe Manolić, Mihajlo Purković, Jovan Cvijić (mai mult preocupat cu antropogeografia epocii medievale). Arheologia epocii medievale s-a născut practic după 1945 în *Macedonia*, numele cel mai cunoscut al arheologiei macedonene după cea de a doua conflagrație mondială fiind Boško Babić, ca și în Kosovo/Kosova (la Novo Brdo a fost descoperit un mormânt feminin „germanic”, iar la Klina au fost cercetate necropole din epoca migrațiilor și din secolele IX–XII). Nota a fost alcătuită pe baza articolelor lui Miklós Takács: Takács 2006a, 163–202; Takács 2006b, 147–179; Takács 2007, 3–6.

<sup>88</sup> Kisléghy Nagy 2010.

<sup>89</sup> Despre școala Pósta și impactul acesteia în arheologie: Harhoiu 2004, 159–162; Gáll 2010b, 284–287; Gáll 2013b, s. t. (cu întreaga literatură a problemei).

<sup>90</sup> Ar merita un studiu prin care să se arate de ce nu a fost favorizată cercetarea acestei epoci de aproape o mie de ani. Această stare de fapt se poate explica doar prin activitatea și impactul lui Pârvan?

<sup>91</sup> Despre activitatea lui Roska, cu literatura problemei, vezi: Gáll 2010b, 281–306.

<sup>92</sup> Harhoiu 2004, 159–162.

de cercetare a fost remarcat și de către Bogdan Ciupercă, care acuma câțiva ani, pe bună dreptate scria următoarele rânduri: „...*Încă din perioada interbelică începe să se facă, ce-i drept timid, apel la informațiile arheologice, care ar fi trebuit să completeze insuficiențele sursei literare*”<sup>93</sup>.

În noul context politic și istoriografic, dominat de discursul de regăsire a trecutului<sup>94</sup>, al cărui caracter se aseamănă foarte mult cu discursurile istoriografice din celelalte țări, au început și cercetările în cetatea de la Dăbâca, în 1964. Astfel, în contextul anilor '60 ai secolului trecut, o epocă de redescoperire a trecutului național, este aproape de la sine înțeles că autorii săpăturilor au dorit să descopere centrul politico-militar care a stat la bazele (pre)statalității românești în Transilvania (și nu numai)<sup>95</sup>, dar prin aceasta se afirmă și întâietatea transilvană față de restul provinciilor (și școlilor). În acest sens nu trebuie uitată nici influența personalității lui Constantin Daicoviciu<sup>96</sup>, aflat în contradicție în continuu cu școala din București (și mai ales cu Ion Nestor<sup>97</sup>), și care de mai multe ori a făcut vizite la Dăbâca<sup>98</sup>. Evident fără să putem demonstra, dar în acest „concur” între Cluj și București, Dăbâca, pe lângă rolul științific, a jucat și un alt rol, și anume unul *cultural-politic*, devenind, în urma săpăturii arheologice, de fapt primul centru imaginat și imaginar al statalității sau pre-statalității românești<sup>99</sup>. Practic (și) în sens de psihologie personală se explică faptul că, nici unul dintre participanții la săpături, nu a putut renunța la ideea lansată în 1968 (după 1990 ar fi avut răgazul și libertatea de exprimare, dar n-au mai putut face o autocritică scrisă<sup>100</sup>).

Concluzionând: cercetările de la Dăbâca au pornit cu o preconcepție, având drept scop ca Dăbâca să devină centrul politico-militar al lui

<sup>93</sup> Ciupercă 2009, 134.

<sup>94</sup> Boia 1999, 76; Ciupercă 2009, 148–150.

<sup>95</sup> Privind discuțiile despre etnogeneza românească și continuitatea în epoca respectivă, vezi: Măgureanu 2007, 289–321.

<sup>96</sup> Una dintre primele lucrări în acest sens a lui Daicoviciu a fost scrisă în 1935, în care a subliniat, începând cu epoca romană, întâietatea transilvană (în mod special în domeniul statalității), respingând caracterul românesc (nu au precizat ce este românesc și ce nu) a culturii Dridu. Daicoviciu 1935, 176–180; Daicoviciu 1968a, 261–271; Daicoviciu 1968, 90–91.

<sup>97</sup> Opreș 2004, 76–87; Madgearu 2008, 65–66.

<sup>98</sup> În documentația „*Dăbâca*” aflată în MNIT am putut identifica poze cu savantul aflat în vizită.

<sup>99</sup> Privind conceptul de stat, respectiv caracterul statului epocii medievale timpurii, o introducere foarte bună poate fi citită la Szabados 2011, 10–57.

<sup>100</sup> Unul dintre participanții la săpătura de la Dăbâca ne-a mărturisit în 1998, că de fapt el nu mai credea demult în ideile lansate în 1968. *Verba volant, scripta manent!*

*Gelou*, conducătorul vlachilor și slavilor<sup>101</sup>. Trebuie să menționăm totodată și faptul că această încercare nu era un specific românesc, tot în această perioadă, Nitra a devenit o altă *Troia*. De fapt aceasta a caracterizat începuturile cercetării fortificațiilor și, în acest sens, poate cele mai reprezentative sunt cuvintele lui István Bóna: „...*deci, a început lupta modernă pentru cetăți*”<sup>102</sup>. În construirea acestei situații în timp, un rol negativ l-a jucat și arheologia maghiară. În secolul XIX, aceasta a prezentat populațiile aparținând entității politico-militare care a cucerit Bazinul Carpatic, prin formula „*călăreți nobili*”<sup>103</sup>, care nu au coborât niciodată de pe cai, față de *slavii* care îi serveau pe aceștia<sup>104</sup>. Din a doua parte a secolului XX, mai ales istoricii (de exemplu Gy. Györffy) au susținut că cetățile, care au început să fie cercetate abia din anii '50 ai secolului XX, au funcționat din/în secolul X. Trebuie să menționăm și faptul că această concepție a fost scoasă total din circulația științifică de lucrările lui István Bóna, începând cu Istoria Transilvaniei și, mai apoi, de lucrările dedicate analizei cetăților din 1994 și 1998<sup>105</sup>. În arheologia românească, observațiile lui Bóna, după cunoștințele noastre, au fost acceptate doar de către Adrian Andrei Rusu<sup>106</sup>, altfel lucrarea arheologului maghiar a rămas necunoscută și necitată.

Reîntorcându-ne la problema Dăbâca, în acest context nici nu mai are importanță dacă pe lângă vlachi apare și entitatea slavă în izvorul narativ al lui Anonymus. Greșeala fundamentală a lui Ștefan Pascu și a echipei sale rezidă în faptul că s-au lăsat prea mult influențați de un singur izvor narativ (mai mult decât contestabil), dar și de faptul că săpăturile lor de până în 1967 (articolul lor a apărut în 1968) au atins doar o parte infimă a întregului sit<sup>107</sup>. Pe lângă aceste greșeli care puteau fi evident evitate, se adaugă și alte probleme, cea mai gravă este analiza destul de superficială a materialului arheologic, respectiv istoricizarea prea accentuată, în comparație cu posibilitățile îngăduite de materialul arheologic. În acest context, nici nu este semnificativ cum a fost atinsă problema desuetă a

atribuirii etnice sau ce concluzii istorico-politice s-au tras pe baza materialului arheologic. Având în vedere însă întinderea și nivelul săpăturii, este foarte clar că nu fusese cea mai bună alegere.

Din păcate, aceste idei preconceptuate nu au fost corectate nici până la ora actuală. Principalul motiv rezidă în faptul că după momentul 1968 nu a fost publicat materialul arheologic cercetat, în afară de necropola din secolele XII–XIII din incinta IV<sup>108</sup>. Totodată, chiar dacă ar fi fost publicată, evoluția teoretică a arheologiei presupune în zilele noastre o săpătură care să tindă spre exhaustivitate<sup>109</sup>, cu o documentare mult mai bună, dar și o analiză mult mai fundamentată, complexă a materialului arheologic, care să nu vizeze doar primul nivel indicat de către Sebastian Brather<sup>110</sup>, ci și analiza mult mai detaliată, care este posibilă pe baza surselor arheologice, cum ar fi aceea a vechilor structuri și a relațiilor economico-sociale (nivelul 2 indicat de către Brather). Ori, în această fază a cercetării, mai mult decât o tipologie a materialului arheologic și integrarea acestuia din punct de vedere cronologic nu se poate face deoarece: 1. așa cum am mai amintit, situl este cercetat într-o foarte mică parte (vezi *Pl. 2–3*); 2. materialele „anexe” ale arheologiei, din care s-ar fi putut obține date privind populația care a trăit aici, componenta alimentelor consumate etc., nu s-a păstrat. Nu putem spune că situl este compromis, dar în orice caz pierderea materialului antropologic și zoologic provenit din necropolele și așezările aferente ale fortificației<sup>111</sup> trunchiază aceste încercări. Doar noi și mult mai precise săpături pot duce la alte rezultate.

Materialul arheologic ne îngăduie, într-o oarecare măsură, unele concluzii privind componența socială a locuitorilor așezării din cetatea de la Dăbâca, dar nu putem trage concluzii privind identitatea etnică a acestora. Din dorința de a atinge această problemă, ce a devenit spinoasă în cursul secolului al XX-lea, trebuie să clarificăm câteva probleme.

De la începutul secolului XX relația dintre *cultura materială* și *identitatea etnică* a fost evaluată pe baza teoriei de mare impact a lui Gustav Kossina, pe baza căreia regiunile geografice sunt reprezentate de culturi materiale unitare, fiecareia dintre acestea corespunzându-i o entitate etnică<sup>112</sup>.

<sup>108</sup> Gáll 2011.

<sup>109</sup> La acest capitol arheologia românească a fost și rămâne la un nivel lamentabil, în comparație cu arheologiile europene. Din păcate cuvintele lui Titu Maiorescu, sunt valabile și în privința arheologiei.

<sup>110</sup> Brather 2006, 27, fig. 1.

<sup>111</sup> În acest sens, vezi: Gáll 2011, 12.

<sup>112</sup> Kossina 1936, 315.

<sup>101</sup> Vezi nota 4.

<sup>102</sup> Bóna 1998, 6.

<sup>103</sup> De aici vine denumirea, în sens critic, de *arheologia nobiliară*, utilizată de către Bóna în diferite articole. În acest sens, de exemplu Bóna 1988, 572.

<sup>104</sup> Cu o bibliografie foarte vastă privind această problemă Langó 2006, 93–94. Totodată, trebuie amintit că acest proces poate fi observat și în cazul altor state. Brather 2000, 139–177.

<sup>105</sup> Bóna 1994; Bóna 1998.

<sup>106</sup> Rusu 1998, 5–19.

<sup>107</sup> Pascu *et alii* 1968, p. 153–202.

Etnia a fost considerată ca o formație unitară, biologică și lingvistică, și nu cum este în realitate: o construcție sociologică<sup>113</sup>. Ținem totodată să precizăm că uniformitatea culturii nu este invenția lui Kossina, ci construcția mentală a secolului XIX, uniformitatea culturii (arheologice) fiind doar o „dezvoltare” a lingvistului german, în spatele căreia se află un mit modern, creat în epoca romantică: *mitul unității naționale*.

Până în zilele noastre, în majoritatea școlilor europene de arheologie, problema etnicității a fost redefinită, sub influența științei sociologice. Astfel, putem specifica că relațiile dintre etnicitate și cultura materială (în acest caz cultura arheologică) sunt mobile, instabile și fluide. La fel de important este că, prin inventarul arheologic nu se strecoară diferite identități (etnice), ci diferite semne arheologice distinctive de ordin cultural, tradiții, relații, împletiri care în mod normal pot fi doar în relații indirecte cu diferite identități. Ținem să precizăm că pe durata epocii medievale timpurii, în Bazinul Carpatic nici o populație (al cărei nume apare în izvoare narative) nu poate fi asociată și identificată cu un anume tip sau tipuri antropologice, respectiv nici un tip antropologic nu poate fi asociat cu un *ethnos*! În privința evoluției, respectiv originii cosmopolite a membrilor elitei regatului maghiar în secolul al XI-lea<sup>114</sup>, în mod sigur unul dintre cele mai elocvente cazuri este cel al lui *Vecelin*, conducătorul oastei lui Ștefan I, în bătălia împotriva lui Koppány în anul 997, dar și al celorlalți conducători ai acestei oști, cum fuseseră *Poznano*, *Cuntio* și *Orzio*<sup>115</sup>.

În consecință, trebuie precizat: rolul arheologiei (și) în cazul sitului de la Dăbâca rezidă, în primul rând, în importanța de a lămuri evoluția habitatului din cetate (în viitor ar trebui avute în planul de cercetare și împrejurimile cetății), diferitele etape de construcție ale cetății, observațiile privind stratificarea socială pe baza materialului arheologic înregistrat de pe teritoriul cetății, analiza ritualurilor funerare și a materialului arheologic provenit din mormintele celor trei necropole cercetate doar fragmentar. În nici un caz nu putem da un răspuns științific privind întrebările care au frământat generații întregi de savanți și nu numai, în legătură cu etnicitatea locuitorilor.<sup>116</sup>

<sup>113</sup> Pohl 1998, 15–18; Bálint 2006, 277–347.

<sup>114</sup> Bálint 2005, 37–56.

<sup>115</sup> Györfy 1992, vol. I, 39–40.

<sup>116</sup> În acest sens cuvintele lui Miklós Takács merită avute în vedere: „A telepszervezetek szintjén a feltárások leletanyaga nem annyira az etnikai, hanem a természeti környezet által befolyásolt különbségek regisztrálására alkalmas. Így például a Sárvár–Faképi-dűlői, Lébény–Bille-dombi, Visegrád–várkert-

### VIII.1. Despre fortificațiel/fortificații

În primul rând trebuie să clarificăm datarea cetății, deoarece autorii săpăturilor au datat prima fază a folosirii cetății la sfârșitul secolului IX, distrugerea acesteia legând-o de luptele lui Gelou cu Tuhutum. Din nivelul de arsură I din incinta I au fost însă documentate artefacte ale căror datare este imposibilă numai în secolul IX, ci și în secolul X. Astfel, în caseta „A”, deschisă pe lângă secțiunea 1 din 1964 au fost documentate pandantive din argint, decorate cu granulații<sup>117</sup> pe suprafețe, care par uzate, iar din șanțul I o brățară și un colan cu secțiune romboidală, respectiv inelul digital poliédric<sup>118</sup> a căror datare este imposibil de argumentat înainte de primele decenii ale secolului XI. Totodată, colanul cu secțiune romboidală a fost asociat cu un vârful de săgeată de tip „barbă”, care în majoritatea cazurilor este datat din a doua jumătate a secolului XI – secolul XII<sup>119</sup>. Se poate astfel preciza că, dintre toate aceste artefacte nici unul nu poate fi datat înainte de secolul XI, iar vârful de săgeată cu barbă este și mai târziu. Tot acestei faze de folosire a cetății îi aparține și un pandantiv tip lunulă, din umplutura unui bordei, a cărui analogie identică o cunoaștem de la Zimandinu Nou<sup>120</sup>. După autorii săpăturilor, în același timp cu incinta I funcționa și șanțul incintei III, din care, în colțul nord-vestic a fost descoperită o monedă *H9* emisă de Andrei I (1046–1060), iar nu departe, în umplutura șanțului, au fost înregistrate două monede de *H1* și *H2* din perioada lui Ștefan I (1001–1038). În consecință, cu toată relativitatea problemei, această fază se datează în primele două treimi ale

*dűlői, vecsési, kecskeméti, Solt–Erdélyi tanyai, Nyíregyháza–rozsrétszölői vagy Erdélyben a malomfalvi telepfeltárások 10–11. századi részének különbözőségei nem elsősorban a lakók esetlegesen feltételezhető eltérő etnikai hátterével, hanem sokkal inkább az adott lelőhely mikrokörnyezetével magyarázható.* [http://www.btk.mta.hu/images/05\\_Tak%C3%A1cs\\_Mikl%C3%B3s.pdf](http://www.btk.mta.hu/images/05_Tak%C3%A1cs_Mikl%C3%B3s.pdf).

<sup>117</sup> Analiza lor: Bóna 1964, p. 151–169; Bóna 1970, nota 315. O piesă foarte similară este cunoscută și dintr-o cetate datată în secolele X–XI de pe teritoriul Republicii Moldova. Mulțumim pentru informații doamnei Svetlana Rjabceva.

<sup>118</sup> Gáll 2008, vol. I, 199–208, 216–260.

<sup>119</sup> Dintre descoperirile aparținând secolelor X–XI de pe teritoriul Bazinului Transilvaniei, Partiumului și Banatului, există un singur exemplar de acest tip, de la Pecica-Șanțul Mare, la rândul său, lipsit de context. Numărul lor va crește exponențial în cursul secolului XII. În estul Transilvaniei aceste vârfuluri de săgeți au fost adunate de către Zsigmond Lóránd Bordi, cu ale cărui observații nu putem fi de acord, și anume că aceste componente de arme se răspândesc doar din secolul XII, de exemplu pe baza acestui exemplar de la Dăbâca. Gáll 2008, vol. I, 329; Pascu *et alii* 1968, fig. 4.16; Bordi 2006, 91–97.

<sup>120</sup> Réthy 1898, 128, III. 6.

secolului XI. În locul fortificației, din cauza incendiului său, așa cum reiese din articolul din 1968, a fost construită alta cu structură de tip *caseta* în incintele I și II<sup>121</sup>, adică mica cetate a fost extinsă. Din nivelul de călcare, din secțiunea „B” a cetății, provine o monedă *H6* Petru Orseolo (1038–1041, 1044–1046), respectiv un pinten. Probabil această cetate a fost construită undeva la mijlocul – a doua jumătate a secolului XI, fiind distrusă la sfârșitul secolului XI – prima parte a secolului XII (Pl. 15).

Poate la sfârșitul secolului XI – începutul secolului XII a fost ridicată a treia cetate, așa cum ne-ar demonstra o monedă a lui Coloman Cărturarul (1095–1114), care provine din șanț<sup>122</sup>. Din păcate, nu am putut identifica la MNIT moneda respectivă, așa încât nu ne-am putut lămuri, dacă într-adevăr este vorba de moneda lui Coloman. Trebuie să specificăm faptul că, începând din epoca de domnie a lui Coloman, unele emisiuni monetare ale regelui cărturar au fost anonime, astfel încât trebuie pusă problema, dacă moneda respectivă se leagă sau nu de acesta, deoarece prima grupă cronologică de emisiuni de monede anonime, se datează între 1095–1162. După părerea autorilor, după distrugerea pentru a treia oară a cetății a fost construit un zid de piatră, care a fost distrus mai târziu. Este suspectă și această afirmație, deoarece la o mare parte dintre cetățile regatului, construcția cu pietre a început în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, nu neapărat din

cauza invaziei tătare, ci din motive care sunt legate de transformările socio-economice ale regatului<sup>123</sup>.

Atragem însă atenția asupra relativismului acestei observații. Trebuie subliniat că, în epoca medievală timpurie, cetățile nu erau folosite sute de ani, reconstrucțiile lor frecvente fiind determinate de foarte mulți factori, printre care poate cel mai important este caracterul perisabil al lemnului. În orice caz, în această fază a cercetării, după părerea noastră, aspectele culturii materiale, sprijinite de monedele descoperite în cetate, indică o utilizare a cetății începând din *secolul XI*. În acest moment, la un progres în cercetarea sitului arheologic Dăbâca se poate ajunge prin *1. noi cercetări de teren; 2. integrarea în cercetare, dacă este posibil, a analizelor interdisciplinare, cum ar fi dendrocronologia și analizele de radiocarbon.*

*VIII. 2. Aspecte de habitat: nivelurile de așezări ale epocii medievale timpurii (secolele IX–XII)*<sup>124</sup>

Încă de la început, în cercetarea sitului de la Dăbâca, poate problema principală a rezidat în faptul că, arheologii care au efectuat săpătura au făcut eforturi ca datarea aproape a tuturor aspectelor de habitat să concorde cu perioada de funcționare a cetății. Pe baza datelor publicate, respectiv pe baza documentației găsite la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, am încercat să sistematizăm materialul, iar situația va deveni mult mai clară, atunci când materialul arheologic va fi publicat integral:

Poziție topografică în cadrul sitului	Topografie	Bordeie	Locuințe de suprafață	Alte elemente de habitat	Aspecte ale culturii materiale	Datare
Brașiște	S3, S6, S7/1972	4 bordeie		Gropi	fragmente ceramice, capătul de centură „avară”, cărbune, fragmente de oase carbonizate	Secolul VIII
Incinta I-a cetății	Caseta „A”/1964			vatră sub nivelul de ardere a palisadei, la 125 cm	Pandantive din argint aurit, decorați cu granulații (Pl. 12. 4–5, 7–8), plug de fier, daltă, vârfuri de săgeată de formă romboidală	prima parte a secolului XI
Incinta I a cetății	Secțiunea „A”/1964				Fragmente ceramice, pinten, monedă Friesach	secolul XIII
Incinta I-a cetății	Secțiunea „B”/1964	1 bordei			Pandativ în formă de lunulă din umplutură (Pl. 12. 6)	prima parte a secolului XI

<sup>121</sup> Construcția acestui tip de cetate, după Gergely Buzás, a fost efectuată între 1042–1052. Buzás 2006, 51.

<sup>122</sup> MNIT. F. 2914.

<sup>123</sup> Wolf 2011, 324.

<sup>124</sup> Până la ora actuală din Bazinul Transilvaniei doar o singură așezare din secolele XII–XIII a fost publicată. Ioniță 2009.

Poziție topografică în cadrul sitului	Topografie	Bordeie	Locuințe de suprafață	Alte elemente de habitat	Aspecte ale culturii materiale	Datare
Incinta I-a cetății				nivelul de arsură al șanțului I	Colan, brățară și inel digital cu secțiune romboidală (Pl. 13. 1-3, 5), inel digital cu secțiune poligonală (Pl. 13. 4), vârf de săgeată cu „barbă”	primele două treimi ale secolului XI
Incinta I-a cetății				Donjon	fragmente ceramice, pinteni, vârfuri de săgeată, monede potcoave, pinteni, monede	secolele XIII–XIV
Incinta II-a cetății	S2/II/1966–1976			stratul de cultură	fragmente ceramice	secolele XI–XII
Incinta II-a cetății	S3/II/1973		2 locuințe de suprafață		fragmente ceramice	a doua parte a secolului XI
Incinta II-a cetății	S3/II/1973		1 locuință de suprafață		fragmente ceramice	secolele XI–XII
Stratul de cultură a incintei II-a					pinten, câteva cuțitașe din Fe, vârfuri de săgeată	a doua parte a secolului XI
Incinta II-a cetății	Secțiunea „B”			nivelul de călcare	moneda lui Petru Orseolo (1038–1041, 1044–1046)	a doua parte a secolului XI
Incinta II-a cetății				stratul de cultură	Pinten	a doua parte a secolului XIII
Sub valul incintei II		1 bordei				Secolul IX?
Incinta III	S3/III/1966			Fântână (?)		secolul XIII
Incinta III	S3/III/1973		2 locuințe de suprafață		fragmente de cazane de lut	prima parte a secolului XI
Incinta III	S3,5,6, 8/III/1973			Atelier de prelucrare a fierului?		prima parte a secolului XI
Incinta III	S5/III/1973/ secțiune – 12–14 metri, ad.: 66 cm			stratul de cultură	vârf de săgeată	secolul XI
Incinta III	S6/III/1973/ secțiune – 13 metri, ad.: 15 cm			stratul de cultură	vârf de săgeată	secolul XI

Poziție topografică în cadrul sitului	Topografie	Bordeie	Locuințe de suprafață	Alte elemente de habitat	Aspecte ale culturii materiale	Datare
Incinta III	S6-8/III/1973		1 locuință de suprafață <sup>125</sup>		Fragmente ceramice	prima parte a secolului XI
Incinta III	S6-8/III/1973			zidul cetății		prima parte a secolului XI
Incinta III	S6-8/III/1973			zidul cetății	un pinten	secolul XIII
Incinta III	S8/III/1973/ secțiune – 4 metri, ad.: 20 cm			stratul de cultură	2 vârfuri de săgeți	secolul XI
Incinta III	S10/III/1973			stratul de cultură		secolele XII–XIII
Incinta III	S10/III/1973/ secțiune – 1 metru, ad.: 50 cm			stratul de cultură		secolele XII–XIII
Incinta III	S10B/III/1973			cuptor	fragmente de cazane de lut, pinteni, cuțițașe și cuie din Fe	secolul XII
Incinta III	zidul estic al incintei			stratul de cultură	buton din os, cu decoruri concentrice	secolul XII
Incinta III				stratul de cultură		secolele XIII–XIV
Incinta IV-a a cetății, partea NV	S1/IV/1965	1 bordei	1 locuință de suprafață <sup>126</sup>		fragmente ceramice, buza uneia este decorată	secolul IX
Incinta IV-a a cetății, partea NV	S1/IV/1965		1 locuință de suprafață		amnar (fusesse înregistrată ca garda unei spade), două fragmente de pinteni placați cu foiță de aur, fragmente ceramice glazurate de culoare verde, fragmente din cruce, cuțițașe	secolul XI
Incinta IV-a a cetății, partea NV	S2/IV/1965		1 locuință de suprafață	cuptor	Vârf de săgeată romboidală, oase de animale (?), fragmente ceramice, vârfuri de săgeată în formă romboidală, oase de animale, zgură de fier, fragmente ceramice, sârme de cupru	prima parte a secolului XI
Incinta IV-a a cetății, partea NV	S3/IV/1965	2 bordeie			fragmente ceramice	secolele VIII–IX

<sup>125</sup> O parte a locuinței a fost distrusă odată cu construirea șanțului-valului din incinta III.

<sup>126</sup> A tăiat bordeiul.



Poziție topografică în cadrul sitului	Topografie	Bordeie	Locuințe de suprafață	Alte elemente de habitat	Aspecte ale culturii materiale	Datare
Incinta IV-a a cetății, partea NV	S3/IV/1965		1 locuință de suprafață			secolul IX
Incinta IV-a a cetății, partea NV	S4/IV/1965		1 locuință de suprafață		fragmente ceramice	secolele VIII–IX
Incinta IV-a a cetății, partea NV	S5/IV/1965	1 bordei			Inel de buclă din aur cu secțiune triunghiulară (?) <sup>127</sup> , fragment de inel digital sau inel de buclă cu capătul în formă de S, răsucit, din Ag. (Pl. 13. 8), două cuțitașe, fragment de os, cu urme de prelucrare	secolul XI
Incinta IV-a a cetății, partea NV	S6/IV/1965	1 bordei			Fragmente ceramice, oase de animale, cuțite de fier, bandele de fier ale găleților de lemn	secolul IX
Incinta IV-a a cetății, partea NE	S6B/IV / 1965	1 bordei			fragmente ceramice glazurate de culoare verde	secolul XI
Incinta IV-a a cetății, partea SE	S7/IV/1973	1 bordei			Ceramică cu gât canelat (Pl. 13. 9)	secolul XI?
Incinta IV-a a cetății, partea SE	S7/IV/1973			stratul de cultură	fragmente ceramice	secolele XIII–XIV
Incinta IV-a a cetății, partea SE	S8/IV/1973	1 bordei			fragmente ceramice	prima parte a secolului XI
Incinta IV-a a cetății, partea SE	S8/IV/1973		1 locuință de suprafață	cuptor	fragmente ceramice, pinteni	secolele XIII–XIV
Incinta IV-a a cetății, partea SE	S11/IV/1973	1 bordei		cuptor	Fragmente ceramice, pinten, inel digital turnat redând torsadare (Pl. 13. 7)	secolul XIII
Incinta IV-a a cetății, partea SE				strat de cultură		secolele XIII–XIV
Grădina lui A. Tămaș	S1/1966	2 bordeie				secolul XI
Grădina lui A. Tămaș	S2/1966			cuptor <sup>128</sup>		secolul XI
Grădina lui A. Tămaș	S–1980	1 bordei			monedă H82 (Pl. 12. 3)	secolul XII

<sup>127</sup> Nu l-am putut identifica.

<sup>128</sup> Cea mai mare parte a cuptorului a fost distrusă când a fost construit altarul bisericii.

Poziție topografică în cadrul sitului	Topografie	Bordeie	Locuințe de suprafață	Alte elemente de habitat	Aspecte ale culturii materiale	Datare
Grădina lui A. Tămaș	SII/1966-caseta A, Caseta A/1967			Stratul de cultură	Vârfuri de săgeți	?
Boldăgă	S4/1b/1966-1976 secțiune – 4-8 metri, ad.: 50-70 cm			stratul de cultură	fragmente ceramice	secolul XII

Figura 7

Pe baza acestei sistematizări putem face următoarele observații:

1. În partea nord-vestică a cetății, în zona Braniște, în incinta IV, respectiv sub șanțul incintei a II-a au fost identificate urmele bordeielor și ale locuințelor de suprafață din secolele VII-IX. Tot de aici provin și mormintele de incinerare în groapă, specifice secolelor VII-IX (deși nu s-a demonstrat că granița superioară ar fi secolul IX). (Pl. 14)

2. Pe lângă descoperirile din secolul XI (Pl. 16), prezentate anterior, tot în acest secol se datează (și nu neapărat la începutul secolului al XI-lea, cum au fost date absolut fără nici o argumentare) unele aspecte de habitat din partea sud-estică a incintei a III-a, respectiv în partea nord-vestică a incintei a IV-a. Trebuie să amintim în primul rând bordeiul din partea sud-estică a incintei IV, sub cimitirul din incinta IV, publicat de către autorul acestor rânduri, de unde provine mult discutata ceramică cu gât canelat<sup>129</sup> (Pl. 13. 9). Datarea acesteia în secolul X nu este deloc sigură, deoarece acest tip de ceramică este folosit și în cursul secolelor următoare. Trei bordeie din secolele XI-XII sunt cunoscute și din Grădina lui Tămaș, poate aparținând tot aceleiași așezări.

3. Discontinuitatea locuirii și schimbarea de populație sunt demonstrate prin nivelurile de locuire, un bordei și o locuință de suprafață, dateate în secolele XIII-XIV, de pe teritoriul necropolei din secolele XII-XIII (Pl. 18).

### VIII.3. Biserici și cimitire

În partea sud-estică a complexului de cetăți de la Dăbâca, respectiv în zona subcetății au fost cercetate necropola și biserica din incinta a IV-a, cea din Grădina lui Tămaș, respectiv în zona subcetății, în

zona denumită de localnici Boldăgă<sup>130</sup>. Și în acest caz, ca și în cazul așezărilor, autorii săpăturilor au făcut exact aceeași eroare, încercând cu obstinație, să dateze bisericile Boldăgă I-III și Grădina lui Tămaș separat de necropole, adică în/din secolul IX, prin aceasta justificând centrul politico-militar al personalului P. Magister de la sfârșitul secolului XII.

După cum am argumentat anterior, biserica din Grădina lui Tămaș a fost construită probabil cândva la sfârșitul secolului XI sau începutul secolului XII, iar înmormântările, în prima fază, pot fi dateate pe baza monedelor anonime tot în acest secol. Osuarul din partea sud-vestică a mormântului 24 indică însă o fază mai timpurie de folosire a necropolei, care în momentul acesta nu poate fi dată sigur. Monedele, interpretate ca „tezaur”, de pe partea nordică a bisericii, în caseta A, reprezintă mai ales emisiuni târzii ale lui Ladislau I (1077-1095).

Biserica găsită în marea necropolă de 677 de morminte din incinta IV-a, pe baza inventarului monedelor se datează de la începutul secolului al XII-lea până la începutul secolului al XIII-lea<sup>131</sup>.

Fără îndoială, biserica de la Boldăgă poate fi considerată cea mai complexă situație arheologică dintre toate edificiile cu caracter religios, deoarece în cazul acesta se suprapun trei construcții. După cum reiese din documentația numismatică identificată la MNIT, dintre toate cele trei biserici timpurii de la Dăbâca, biserica I de la Boldăgă este cea mai timpurie construcție. O datare în acest sens este oferită și de mormântul 57, cercetat pe partea nordică a bisericii, din care provine un denar anonim sau, după Eugen Chirilă<sup>132</sup>, o monedă emisă de Ștefan al II-lea (1116-1131). Dacă documentația a fost

<sup>129</sup> Mult timp, acest tip de vas a fost socotit de origine orientală (cabară), în ultima perioadă însă, Csanád Bálint a susținut originea mediteraneană a acestuia. În schimb, Mária Wolf a precizat că gâtul vasului avea un rol special, funcțional, astfel încât nu este importantă originea sa culturală greu de precizat, ci mai mult funcționalitatea sa. Bálint 2004, 43-50; Conferință ținută la Cluj-Napoca, 17 aprilie 2012.

<sup>130</sup> Cuvântul provine din termenul maghiar „Boldogasszony”, fiind cunoscut din 1768. Tagányi et alii 1900, vol. I, 340.

<sup>131</sup> Gáll 2011, 15-16, 45-47.

<sup>132</sup> Trebuie să precizăm, că „moneda lui Solomon” pomenită de către Iambor, din mormântul 57 este de fapt o monedă anonimă din secolul XII. Iambor 2005, 190. Iambor probabil a preluat textul lui Matei din 1997, deoarece în documentație, respectiv în descoperirile numismatice, nu se întâlnește nicăieri „moneda lui Solomon”.

corect alcătuită, biserica I deranjează însă mormântul 66, care ar indica înhumări anterioare<sup>133</sup>. În mod evident, înaintea acestei construcții putea să fi existat o biserică din lemn<sup>134</sup>, pe care arheologii n-au putut s-o identifice. De altfel, este posibil să fi existat o altă biserică în apropiere, însă nu putem exclude nici faptul că mormântul respectiv a aparținut unei alte epoci. În orice caz, așa cum ne demonstrează descoperirile monetare de pe pavajul edificiului<sup>135</sup>, biserica a II-a este construită și folosită în cursul secolelor XIII–XIV. În schimb, construcția cea mai târzie a funcționat în cursul secolelor XV–XVII, așa cum ne demonstrează monedele emise în cursul acestor veacuri<sup>136</sup>, ruinele acesteia fiind vizibile și în 1730<sup>137</sup>. Tot acestei faze îi aparține și un mormânt cu un inventar bogat, nr. 42, aparținând unei persoane, Judith Matulai, așa cum reiese de pe inscripția acului de păr din argint<sup>138</sup>.

La sfârșitul acestei analize putem stabili următoarele observații:

1. Materialul arheologic, rezultat din săpăturile arheologice ale unei părți infime a sitului de mare întindere de la Dăbâca, indică niveluri de locuire din perioade diferite, începând din secolele VII–IX până în secolele XV–XVI.

2. Discontinuitatea de locuire, în faza actuală a cercetării, poate fi înregistrată între secolele IX–XI și mai târziu, când cetatea va pierde importanța strategică, economico-politică, iar populația se va retrage mai jos, în zona unde este și satul actual.

<sup>133</sup> Este posibil ca, turnul amintit de Petru Iambor, să fi fost construit mai târziu decât biserica, ceea ce nu reiese din documentația avută la dispoziție.

<sup>134</sup> Despre existența bisericilor de lemn și analiza izvoarelor narative în legătură cu acestea, vezi: Németh 2002, 84–91.

<sup>135</sup> Monedele care aparțin în mod sigur bisericii a II-a au fost emise de către Béla al IV-lea (1235–1270) (*Unger nr. 228*) și Carol Robert de Anjou (1330) (*Unger nr. 382*).

<sup>136</sup> Emisia lui Sigismund de Luxemburg a fost descoperită în pământul răscolit de gropi de morminte din altarul bisericii (*Unger nr. 464*); la 150 cm de temelie sudică a altarului (*Unger nr. 460*); în pământul de umplură al gropii care a străpuns zidul de temelie al corului bisericii nr. II, în colțul de sud-est; la 100 cm distanță de zidul nordic de temelie al altarului bisericii, sub pardoseală (*Unger nr. 464*). Denarul de argint emis de către Ladislau V (1453–1457) a fost descoperit la distanță de 120 cm față de pilastrul altarului bisericii. Denar de argint emis de către Matia Corvin (1482–1482) (*Unger nr. 572*), descoperit în stratul de moloz cu fragmente de pictură din altarul bisericii nr. III. Din mormântul 56, lângă biserica a III-a provine o monedă emisă de către Ludovic al II-lea (1516–1526) (*Unger nr. 675*), într-un mormânt de copil. Moneda lui Rudolf al II-lea (1576–1608), un fals după un denar emis de către acesta la Kremnitz (azi: Kamenitza), probabil în anul 1579 (*Unger nr. 810*) a fost descoperit sub pavajul bisericii la 25 cm (III), în caseta C, caroul 8–9. *Unger 1997, vol. I; Unger – Mészáros 2000, vol. II.*

<sup>137</sup> Hodor 1837, 17. Citează Crettier 1943, 198.

<sup>138</sup> Documentația MNIT.

3. În privința problemei spinoase a discontinuității de populație cu greu ne putem pronunța în stadiul actual al cercetării. În mod sigur, în perimetrul cetății, a existat o așezare întinsă din secolele VII–IX. Cât despre legăturile genetice, respectiv memoria culturală, ce legau populația așezării din secolele XI–XII de populația secolelor anterioare, ar fi hazardat să tragem o concluzie, în lipsa unui argument științific, această latură a problemei fiind în prezent total *necunoscută*. Este adevărat că s-a păstrat un număr de toponime slave<sup>139</sup>, dar în ce măsură pot fi puse acestea în legătură cu populația din așezare? La această întrebare, nimeni nu poate să răspundă în mod sigur, deoarece stratificarea cronologică a toponimelor de origine slavă este absolut imposibil de clarificat<sup>140</sup>. Populații vorbitoare de slavonă au ajuns și mai târziu pe teritoriul regatului, evident și în Transilvania, așa cum se cunoaște și din izvoare. Aceasta nu înseamnă că între realitățile lingvistice și arheologice n-ar fi fost nici o legătură, dar coroborarea lor ar fi din partea noastră un exemplu clasic de „*gemischte Argumentation*”. Ceea ce se poate și trebuie precizat este că Dăbâca devine un centru de putere în cursul secolului XI, acesta fiind factorul determinant în evoluția caracteristică a așezării.

4. Discontinuitatea de memorie colectivă, care în mod cert a însemnat schimbarea de populație, s-a produs în cursul secolului XIII, deoarece pe teritoriul cimitirului au fost construite un bordei și o locuință de suprafață, ceea ce ne arată foarte clar că această populație nu avea cunoștințe despre existența locului funerar al comunității din secolul XII, aspect care subliniază ruptura în cursul secolului XIII.

5. Analiza în stil retrospectiv a concluziilor formulate de către autorii săpăturilor nu se poate susține științific<sup>141</sup>; hiatusurile și încercarea de a pune pe aceeași palier cronologic cetatea, aspecte de *habitat* și *necropolele din jurul bisericii* reprezintă mai degrabă o utopie științifică. Din acest motiv, am încercat să ilustrăm evoluția cronologică a diferitelor monumente arheologice, ținând cont de toată relativitatea problemei:

<sup>139</sup> De exemplu, Braniște, Țiligrad. Bocănetu 1925–26, 135–136.

<sup>140</sup> Kniezsa 1938, 470.

<sup>141</sup> Analiza în stil *retrospectiv* se bazează pe filosofia evoluționistă din secolul XIX. Ca mod de cercetare, are la bază ideea prin care, urmărind înapoi în timp elementele culturale specifice ale unei comunități umane sau ale alteia, se poate identifica o legătură. De exemplu, în cazul de față, această legătură ar fi între comunitățile din secolul XI și cele din secolul IX. Este cunoscut faptul că, acest mod de a privi evoluția umană, care are la bază romantismul secolului XIX, este strâns legat de ideea caracterului biologic și nu sociologic al entităților umane (trib, etnie, națiune), dar are la bază și un mit modern, din secolele XVIII–XIX, acela al *unității naționale*. În privința analizei în stil retrospectiv, vezi: Langó 2007, 241–242.

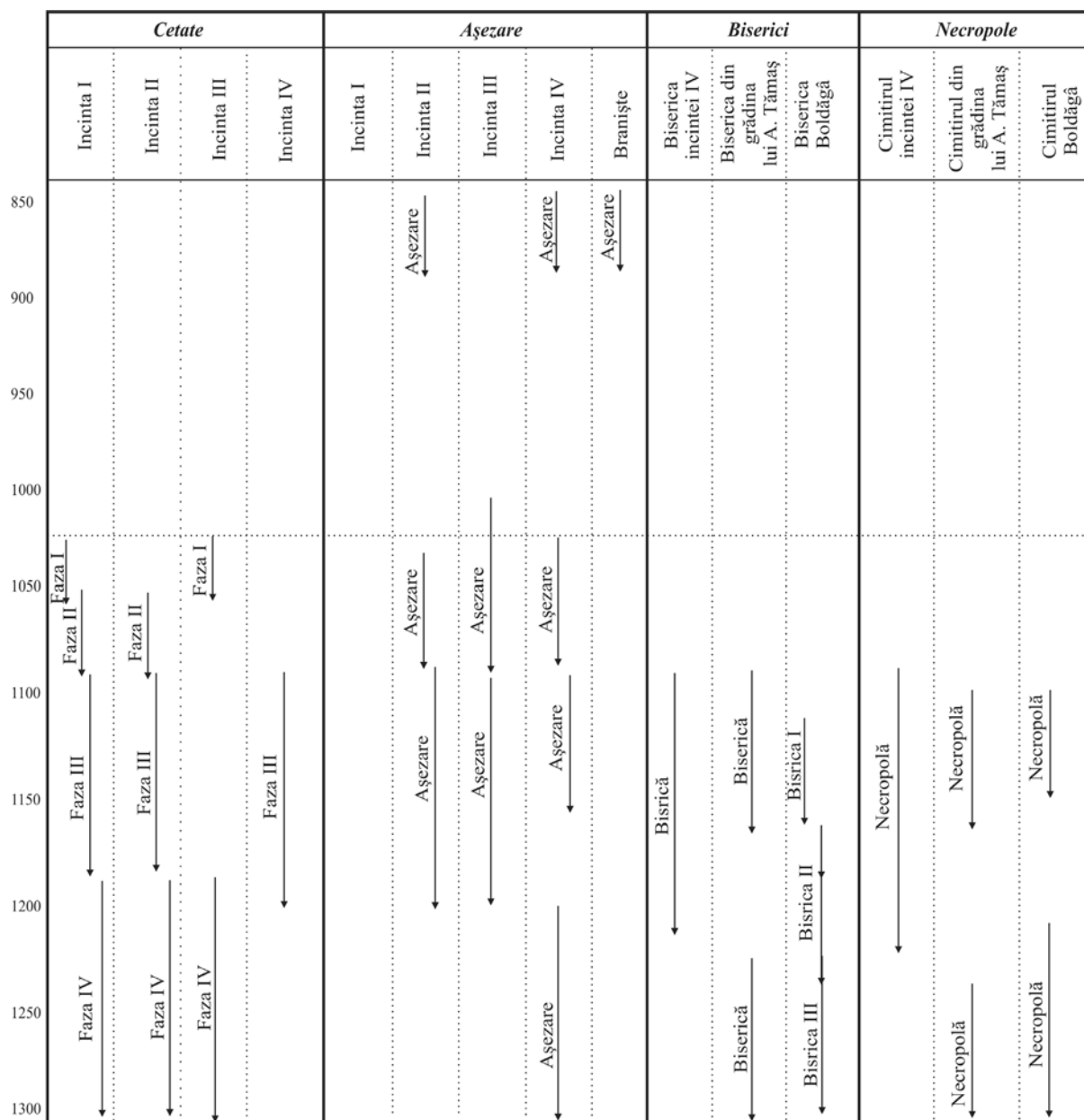


Figura 8

### IX. Câteva idei privind stratificarea socială la Dăbâca în secolele XI–XII

Comunitatea secolelor XI–XII de la Dăbâca ca grup primar<sup>142</sup> poate fi caracterizată prin relații și colaborări directe între membrii săi. Rămâne neelucidat dacă această comunitate s-a bazat pe relații gentilice între membrii săi sau dacă, în urma construcțiilor politico-militare prilejuite de schimbările importante în societate în secolul XI, aceasta a fost organizată pe baza unor construcții artificiale. Dinamica și concurența socială între membrii comunității, care ar fi putut determina și un nou statut social<sup>143</sup>, sunt atestate la Dăbâca în prezent

<sup>142</sup> Cooley 1909, 23.

<sup>143</sup> Bazele acestei cercetări au fost puse de către Elton Mayo. Mayo 1933.

prin elemente concludente din așezare. Din păcate, din cauza lipsei materialului osteologic necropolele nu pot oferi indicii în acest sens.

Deși relativ, pe baza datelor arheologice avute la dispoziție, înregistrate doar pe perimetrul așezării/așezărilor cercetate, se conturează totuși multifuncționalitatea comunității/comunităților, respectiv stratificarea socială existentă. Producția ceramică, prelucrarea fierului, armamentul, harnașamentul, unele elemente ale culturii materiale, care indică comerțul la mare distanță, dar și mediul înconjurător al sitului indică *multifuncționalitatea* amintită.

În mod sigur, în stadiul prezent al cercetărilor, multor întrebări nu li se pot da răspunsuri fără echivoc. Unde au locuit elitele conducătoare ale

cetății, dar persoanele ecleziastice și unde au fost înmormântate aceste persoane?<sup>144</sup>

Descoperirea armamentului (vârfuri de săgeată, garda unei spade de tip Petersen) și harnașamentului (reprezentat de pinteni) indică probabil prezența membrilor *stratului de miles*, cu funcție militară (*Pl. 17*)<sup>145</sup>. Cele 15 *mansio* menționate în izvoarele literare din secolul XII cu privire la cetatea de la Arad<sup>146</sup> ne demonstrează faptul că exista și populație aservită cetății, al cărei rol a fost aprovizionarea *stratului de miles*. Din păcate, în stadiul actual al cercetării, nu putem clarifica unde au fost înmormântați membrii acestor straturi sociale diferite. Putem considera, la nivel ipotetic, că în incinta IV-a a fost înmormântată populația aservită *stratului de miles*, iar în cazul necropolei de la Grădina lui Tămaș puteau fi înmormântați membrii *stratului de miles*<sup>147</sup>. Pentru a avea rezultate mai sigure decât aceste ipoteze, ar trebui efectuate noi săpături, în ambele necropole (incinta IV și Grădina lui Tămaș), în urma cărora să se compare analizele antropologice ale celor două situri<sup>148</sup>. Astfel, am putea primi răspunsuri mai sigure.

Această întrebare poate fi pusă și în cazul locuințelor. Până în prezent s-a găsit o locuință mai mare de suprafață, dar cu greu poate fi considerată casa unei persoane de elită. Exemple de construcții din piatră, care au fost identificate cu locuința *comesului* au fost cercetate pe teritoriul cetăților de la Abaújvár, Borsod, Visegrád, respectiv Somogyvár<sup>149</sup>. Poate (și) în acest sens sau (și) în direcția aceasta ar trebui reluate și continuate săpăturile la Dăbâca.

<sup>144</sup> În cazul unor demnități ecleziastice de la Esztergom, Székesfehérvár, Kalocsa și Visegrád au fost depuse în morminte însemnele clericale ale acestora. Totodată merită citată și explicația episcopului francez Durandus: clericul este înmormântat cu însemnele lui pentru a-i fi indicate virtuțile. Ritoók 2004, 120–121, nota 43.

<sup>145</sup> Zsoldos 1999, 12–38.

<sup>146</sup> Györffy 1977, 229.

<sup>147</sup> La Abaújvár, în necropola din jurul bisericii au putut fi cercetați doi bărbați a căror moarte a fost determinată de vârfuri de săgeată. După părerea arheologilor, aceste persoane aparțin *stratului de miles* al cetății. Tot de *stratul miles* au fost legate și armele descoperite, mai ales vârfuri de săgeată, respectiv câteva lăncii și pinteni. Gádor 1988, 123–128. Citează: Wolf 2011, 324. La Borsod, scărițele descoperite în necropolă și doi pinteni descoperiți pe teritoriul cetății s-au pus în legătură cu *stratul miles*. Wolf 2004, 139–159.

<sup>148</sup> În urma analizelor antropologice, probabil membrii familiilor *stratului de miles* au fost identificați, pe lângă partea sudică a bisericii din necropola de la Zalavár-Vársziget-Kápolna. Ritoók 2010, 486, fig. 6. 2.

<sup>149</sup> Wolf 2011, 324; Szőke 2000, 363; Bakay 1975, 191.

## X. În loc de concluzii: o ipoteză

Din analiza materialului arheologic și numismatic reiese faptul că cetatea construită în prima jumătate a secolului al XI-lea și-a atins apogeul în secolul XII. Aceasta este demonstrată și de numărul monedelor descoperite în mormintele necropolelor cercetate din incinta IV, Grădina lui Tămaș, respectiv Boldăgă.

Din punctul nostru de vedere, epoca decăderii cetății, ca centru politico-militar și administrativ al regatului arpadian, a fost secolul al XIII-lea. Această decădere poate fi legată de invazia mongolo-tătară, dar credem că alte cauze, mai plauzibile, de ordin social-economic, cum ar fi reorganizarea administrativă a regatului (dispariția comitatelor regale, apariția comitatelor nobiliare<sup>150</sup>) stau la baza acestui fenomen. Ca ipoteză de lucru, putem pune întrebarea, dacă decăderea centrului de putere nu avea legătură cu extinderea spre est, nord și nord-est a structurii de habitat a comitatului, deoarece teritoriul său s-a permanentizat la cumpăna secolelor XII–XIII? Această observație prudentă este sprijinită și de faptul că, până în prezent, din situl Dăbâca se cunoaște doar o singură monedă din secolul XIII, de la Boldăgă, emisă de Béla al IV-lea (1235–1270). Totodată, marea majoritate a elementelor de habitat sunt date în secolele XI–XII. Deși aceste date nu au o valoare absolută, lipsa materialului numismatic cere explicații. Ipoteza noastră poate fi demonstrată sau combătută prin noi cercetări interdisciplinare la Dăbâca.

## BIBLIOGRAFIE

Bakay 1975,  
K. Bakay, Második jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról (1974–75). *SMK* 2 (1975), 191–207.

Bálint 1976,  
Cs. Bálint, A magyarság és az ú.n. Bjelo Brdóci kultúra. *Cumania* 4 (1976), 225–254.

Bálint 1995,  
Cs. Bálint, *Kelet, a korai avarok es Bizanc kapcsolatai: Régészeti tanulmányok*, (Magyar Őstörténeti Könyvtár). Szeged (1995).

Bálint 2004,  
Cs. Bálint, Mediterráneum és a Kárpát-medence kapcsolatai a kora középkori régészet szemszögéből. (Gy. Erdei, B. Nagy), *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. MHB 14 (2004), 43–50.

<sup>150</sup> Zsoldos 1991, 60, nota 60; Wolf 2011, 327.

- Bálint 2005,  
Cs. Bálint, Ki volt "magyar" a honfoglaláskorban és Szent István korában? ( I. Romsics, M. Szegedy-Maszák), *Mi a magyar?*, (Habsburg Történeti Intézet – Rubicon Kiadó). Budapest (2005), 37–56.
- Bálint 2006,  
Cs. Bálint, Az ethnosz a kora középkorban (A kutatás lehetőségei és korlátai). *Századok* 140/2 (2006), 277–347.
- Bartucz 1929,  
L. Bartucz, A nyársapáti XV–XVII. századbeli koponyákról. *DolgSzeged* 5 (1929), 148–174.
- Benkő 1994,  
E. Benkő, *Doboka*. (Gy. Kristó), *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest (1994), 169.
- Benkő 2010,  
E. Benkő, *A középkori székelyek*. (E. Benkő, Gy. Kovács), *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon/ Archaeology of the Middle Age and the Early Modern Period in Hungary*. Budapest (2010), p. 221–254.
- Bocănetu 1925–1926,  
Al. Bocănetu, Terminologia agrară în limba română. *Codrul Cosminului (Cernăuți)* 2–3 (1925–1926), 125–139.
- Boia 1999,  
L. Boia, *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kolozsvár (1999).
- Bóna 1964,  
I. Bóna, Der Silberschatz von Darufalva. *ActaArchHung* 16 (1964), 151–169.
- Bóna 1970,  
I. Bóna, Nota 316, (Gy. Györffy), A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *ArchÉrt* 97/1 (1970), 191–242.
- Bóna 1988,  
I. Bóna, Monostorok, templomok, templom körüli temetők, (B. Köpeczi), *Erdély története, I*, Budapest (1988), 235–237.
- Bóna 1998,  
I. Bóna, *Az Árpádok korai várairól*. Debrecen (1998).
- Bóna 2001,  
I. Bóna, Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. (Gy. Dávid), *Erdély a keresztény Magyar Királyságban*, ETF 231 (2001), 68–96.
- Bordi 2006,  
Zs. L. Bordi, Az íj és a számszerij Erdélyben a magyar honfoglalástól Mohácsig. *AS* (2006/2), 91–97.
- Brather 2000,  
S. Brather, Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78 (2000), 139–177.
- Brather 2004,  
S. Brather, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie, Geschichte, Grundlage und Alternativen*. Berlin–New York (2004).
- Brather 2006,  
S. Brather, „Etnikai értelmezés” és struktúra történeti magyarázat a régészetben. *Korall* 24–25, (2006), Június (=Iunie), 23–72.
- Buzás 2006,  
G. Buzás, 11. századi ispáni várainkról. (Gy. Kovács, Zs. Miklós), „*Gondolják, látják az várnak nagy voltát*”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*, Budapest (2006), 43–53.
- Ciupercă 2009,  
B. Ciupercă, Conceptul de cultură Dridu în arheologia românească. Apariție, evoluție, controversă. *Istros* 15 (2009), 133–162.
- Cooley 1909,  
C. H. Cooley, *Social Organization*, New York (1909).
- Crângaci Țiplic – Oța 2005,  
M.-E. Crângaci Țiplic, S. Oța, Piese inedite din colecția Muzeului Național de Istorie a României descoperite în necropola de secol XII de la catedrala romano-catolică de la Alba Iulia. *ActaMN* 39–40/II (2002–2003) (2005), 91–106.
- Curta 2002,  
Fl. Curta, Transilvania în jurul anului 1000. *EphNap* 12 (2002), 273–274.
- Crettier 1943,  
K. Chrettier, A dobokai vár. *KözlCluj* 3 (1943), 197–208.
- Cs. Sós – Parádi 1971,  
Á. Cs. Sós, N. Parádi, A csátaljai Árpád kori temető és település. *FoliaArch* 22, (1971), 105–141.
- Daicoviciu 1935,  
C. Daicoviciu, Există monumente în dacia Traiană din secolele II–III. *AISC* 2 (1933–1935), 176–180.
- Daicoviciu 1968a,  
C. Daicoviciu, Romanizarea Daciei. *Apulum* 7 (1968), 261–271.
- Daicoviciu 1968b,  
C. Daicoviciu, Originea poporului român după cele mai noi cercetări. (D. Berciu), *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București (1968), 83–98.
- Derzsi – Sófalvi 2008,  
Cs. Derzsi, A. Sófalvi, Régészeti kutatások a kányádi középkori templomnál [2005–2006]. *ActaS* (2008), 267–285.

- Éry 1982,  
K. Éry, Embertani adatok Veszprém középkori népességéhez. Veszprém-Kálvária domb 11–16. századi temetkezései. *VMMK* 14 (1979), 215–244.
- Éry *et alii* 2005,  
K. Éry, A. Marcsik, F. Szalai, Adalék a templom körüli temetők embertanához: Székesfehérvár (Data on the Anthropology of Churchyards: Székesfehérvár). (Á. Ritoók, E. Simonyi), *A középkori templom körüli temetők kutatása*, OpuscHung, Budapest (2005), 77–83.
- Fiedler 1992,  
U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jhs. an der unteren Donau*. Teil 1–2. (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Seminar f. Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Bd 11). Bonn (1992).
- Gádor 1988,  
J. Gádor, *Az abaujvári vár kutatása*. Bölcsészdoktori disszertáció. Manuscris, Universitatea Eötvös Lóránd, Facultatea de Litere, Institutul de Arheologie, Biblioteca, Budapest (1988).
- Gáll 2004–2005,  
E. Gáll, Analysis and comparison of burial customs in the 10–11<sup>th</sup> century in the Transylvanian basin, Crişana and Banat. *Dacia (N. S.)* XXXVIII–XXXIX (2004–2005), 334–454.
- Gáll 2008,  
E. Gáll, *A honfoglalás- és kora Árpád kori temetők és szórványleletek elemzése az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban – The analysis of the tenth and eleventh centuries' burial sites and stray finds in Banat, Partium and the Transylvanian Basin*. Doktori disszertáció. Budapest, vol. I–III (Vol. I.: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gall/diss.pdf>), (2008).
- Gáll 2010a,  
E. Gáll, The analysis of churchyard cemeteries in Transylvania from the 11<sup>th</sup> – 13<sup>th</sup> centuries. From the pagan cemetery to the Christian churchyard. Preliminary results. *TR* 19, Supplement 5 (2010), 265–289.
- Gáll 2010b,  
E. Gáll, Márton Roska și cercetarea secolelor X–XI. *SCIVA* 61/3–4 (2010), 281–306.
- Gáll 2011,  
E. Gáll, *Doboka-IV. vártérség templom körüli temetője. Régészeti adatok egy észak-erdélyi ispáni központ 11–13. századi fejlődéséhez*. Kolozsvár (2011).
- Gáll 2013a,  
E. Gáll, The analysis of churchyard cemeteries in Transylvania Basin from the 11<sup>th</sup>–13<sup>th</sup> centuries. On the beginning of institutionalised Christianity. *Marisia*, XXXIII, (2013a), s. t.
- Gáll 2013b,  
E. Gáll, In the midst of nationalisms': Márton Roska (1880–1961) and the archaeological research of the tenth and eleventh centuries. *Acta Eurasiatica (Cracovia)*, 1, (2013), 128–160 (sub tipar).
- Gáll *et alii* 2010,  
E. Gáll, B. Gergely, Sz. Gál, *La răscruce de drumuri. Date arheologice privind teritoriul oraşului Cluj-Napoca în secolele X–XIII*. Cluj-Napoca (2010).
- Giesler 1981,  
J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bjelo-Brdo (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken). *PZ* 56, (1981), 3–181.
- Györffy 1977,  
Gy. Györffy, *István király és műve*. Budapest (1977).
- Györffy 1987,  
Gy. Györffy, *Az Árpád kori Magyarország történeti földrajza, vol. III*, Budapest (1987).
- Györffy 1992,  
Gy. Györffy, *Diplomata Hungariae Antiquissima Volumen I. 1000–1131*. Budapest (1992).
- Harhoiu 2004,  
R. Harhoiu, Das Miereschprogramm. Ein vergessenes Forschungsprojekt? (A. Kokowski), *Monumenta Studia Gothica 4. Europa Barbarica*, (2004), p. 159–162.
- Hodor 1837,  
K. Hodor, *Doboka természeti és polgári esmértetése*. Kolozsvár (1837).
- Hóman 1916,  
B. Hóman, *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Budapest (1916).
- Hóman – Szekfű 1935,  
B. Hóman, Gy. Szekfű, *Magyar történet*. Budapest (1936).
- Horedt 1986,  
K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*. Bonn (1986).
- Huszár 1979,  
L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. München (1979).
- Iambor 2005,  
P. Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania (sec. IX–XIII)*. Cluj-Napoca (2005).
- Ioniță 2009,  
A. Ioniță, *Așezarea din secolele XII–XIII de la Bratei*. (Bibliotheca Brukenthal BB XXXII). Alba Iulia (2009).

- Jakab 2007,  
A. Jakab, Tatárjárás kori kincslelet Tyukod-Bagolyvárról. *JAMÉ* 49, (2007), 247–249.
- Jażdżewski 1949,  
K. Jażdżewski, Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomierniu pod Łodzią w Świetle Badań z.r. 1949. *MW* 1 (1949), p. 91–191.
- Kaszewscy – Kaszewscy 1971,  
E. Kaszewscy, Z. Kaszewscy, Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Brześciu Kujawskim, pow. Włocławek. *MSW* 1 (1971), p. 365–434.
- Kieffer-Olsen 1997,  
J. Kieffer-Olsen, Christianity and Christian Burial. The religious background and the transition from paganism to Christianity, from the perspective of a churchyard archaeologist. (C. K. Jensen, K. H. Nielsen), *Burial and Society*. Aarhus University Press (1997), 185–189.
- Kisléghi Nagy 2010,  
Gy. Kisléghi Nagy: *Archaeológiai Napló*. Szeged-Temesvár (2010).
- Kniezsa 1938,  
I. Kniezsa, Magyarország népei a XI-ik században. (Serédi Jusztinián), *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* II. Budapest (1938), 365–472.
- Kolníková 1967,  
E. Kolníková, Oblolus mrtvých vo včasnostredových hroboch na Slovensku. *SLArch* 15 (1967), 189–245.
- Kossina 1936,  
G. Kossina, *Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft*<sup>7</sup>. Würzburg (1936).
- Kovács 1997,  
L. Kovács, *A kora Árpád-kori pénzverésről. Érméleti és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről*. (VAH7). Budapest (1997).
- Kovács 2004,  
L. Kovács, Érmék nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban. (Gy. Erdei, B. Nagy), *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*, *MHB* 14, (2004), 43–50.
- Könyöki 1906,  
J. Könyöki *Középkori várak, különös tekintettel Magyarországra*. Budapest (1906).
- Kubinyi 2005,  
A. Kubinyi, Késő középkori temetkezések a történeti forrásokban. (Á. Ritoók – E. Simonyi), *A középkori templom körüli temetők kutatása*. OpuscHung, Budapest (2005), 13–18.
- Kulcsár 1992–1995,  
M. Kulcsár, Néhány megjegyzés az Árpád-kori karikaékszerek viseletének kérdéséhez. Az ún. köpüs záródású karikák. *Savaria* 22, (1992–1995), 249–275.
- Langó 2006,  
P. Langó, A Kárpát-medence 10. századi emlékéanyagának kutatása mint nemzeti régészet. Kutatástörténeti áttekintés, *Korall* 24–25, (2006), Június (=Junie), 89–117.
- Langó 2007,  
P. Langó, *Amit elrejt a föld...A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest (2007).
- Lipták – Marcsik 1965,  
P. Lipták, A. Marcsik, *A téglás-angolkerti középkori (XI–XIV. századi) temető embertani anyagának ismertetése*. *DDMÉ* (1965), 69–96.
- Lupescu 2005,  
R. Lupescu, *Kolozsvár korai történetének buktatói*, *ErdMúz* 67/3–4 (2005), 25–77.
- Madgearu 2001,  
A. Madgearu, *Români în opera Notarului Anonim*. Cluj-Napoca (2001).
- Madgearu 2008,  
A. Madgearu, Cultura Dridu și evoluția poziției României în lagărul socialist. *AnaleleANTIM* 8 (2008), 63–71.
- Madgearu 2009,  
A. Madgearu, Denumirea Mării Negre în Gesta Hungarorum a notarului Anonim. *EphNap* 19 (2009), 177–182.
- Marciniak 1960,  
J. Marciniak, Cmentarzysko szkieletowe z okresu wczesnośredniowiecznego w Strzemieszycach wielkich pow. Będzin. *MW* 5, (1960), 141–186.
- Măgureanu 2007,  
A. Măgureanu, Dezbatere privind etnogeneza românilor în anii '50. De la manualul lui Roller la Tratatul de Istorie. *SCIVA* 58/3–4, (2007), 289–321.
- Mayo 1933,  
E. Mayo, *The Human Problems of Industrial Civilization*. New York (1933).
- Mesterházy 1983,  
K. Mesterházy, Köznépi ékszerek nemesfém változatai: arany S-végű hajkarikák. *AlbaRegia* 20 (1983), 143–151.
- Niculescu 1997,  
Gh. Al. Niculescu, Interpretarea fenomenelor etnice de către istorici și arheologi. Pericolele argumentației mixte (M. Ciho, M. V. Nistor, D. Zaharia), *In honorem emeritae Ligiae Bârzu. Timpul Istoriei I*. București (1997), 63–69.

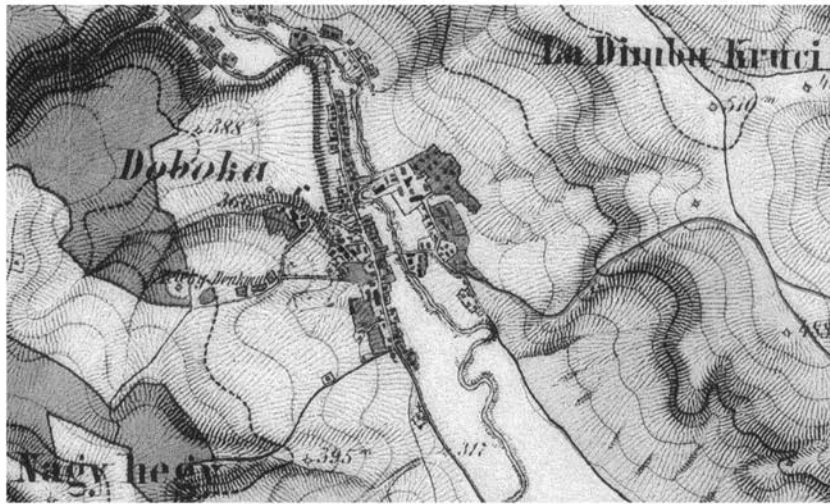


- Opriş 2004,  
I. Opriş, *Istoricii și Securitatea*. București (2004).
- Parádi 1975,  
N. Parádi, Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-Pusztatótharaszti kincslelet. *FoliaArch* 36, (1975), 119–161.
- Parker Pearson 2001,  
M. Parker Pearson, *The archaeology of death and burial*. Texas A&M University Anthropology Series 3, Texas A&M University Press (2001).
- Pascu *et alii* 1968,  
Șt. Pascu, M. Rusu, P. Iambor, N. Edroiu, P. Gyulai, V. Wollmann, Șt. Matei, Cetatea Dăbâca. *ActaMN* 5, (1968), 153–202.
- Pohl 1998,  
W. Pohl, Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies. (L. K. Little, B. H. Rosenwein), *Debating the Middle Ages – Issues and Readings*. Malden-Oxford (1998), 15–24.
- Popa 1991,  
R. Popa, Observații și îndreptări la istoria României din jurul anului O Mie. *SCIVA* 41/3–4, (1991), 153–188.
- Pósta 1917,  
B. Pósta, A gyulafehévári székesegyház sírleletei. *DolgCluj* 8, (1917), 1–155.
- Radoměrský 1955,  
P. Radoměrský, *Obol mrtvých u Slovanů v Čechách a na Moravě*. Praha (1955).
- Rashev 2008,  
R. Rashev, *Bălgarskata ezicseska kultura VII–IX vek*. Sofia (2008).
- Réthy 1898,  
L. Réthy, Két Árpádkori temető Arad megyében. *ArchÉrt* 18, (1898), 124–131.
- Réthy 1899,  
L. Réthy, *Corpus Nummorum Hungariae – Egyetemes Magyar Éremtár*. vol. I, Budapest (1899).
- Révész 1996,  
L. Révész, *A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez*. Miskolc (1996).
- Ritoók 1997,  
Á. Ritoók, A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei. *FoliaArch* 46, (1997), 165–175.
- Ritoók 2004,  
Á. Ritoók, Szempontok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez. (B. F. Romhányi, A. Grynaeus, K. Magyar, A. Végh), *Es tu scholaris" Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*, Budapest (2004), 115–124.
- Ritoók 2010,  
Á. Ritoók, *A templom körüli temetők régészeti kutatása*. (E. Benkő, Gy. Kovács), *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon/Archaeology of the Middle Ages and the early Modern Period in Hungary*, Budapest (2010), 473–494.
- Rusu 1991,  
A. A. Rusu, Vechea biserică din Nălați (jud. Hunedoara). *EphNap* 1 (1991), 127–143.
- Rusu 1998,  
A. A. Rusu, Arheologia cetăților medievale ale Transilvaniei. *ArhMed* 2 (1998), p. 5–19.
- Szabados 2011,  
Gy. Szabados, *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26). Szeged (2011).
- Stamati 2002,  
I. Stamati, Cercetarea istorico-arheologică cu privire la secolele V/VI–VII. p. Chr. în Republica Moldova, între anii 1950–1990. *EphNap* 12 (2002), 183–202.
- Szatmári 2005,  
I. Szatmári, *Békés megye középkori templomai*. Békéscsaba (2005).
- Székely 1990,  
Z. Székely, Necropola medievală de la Peteni, com. Zăbala, jud. Covasna. *SCIVA* 41 (1990), 87–110.
- Székely 1993–1994,  
Z. Székely, A zabolai (Zăbala – Románia) korai középkori temető. *VMMK* 19–20, (1993–1994), 277–305.
- Szőke 1962,  
B. Szőke, *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. (Régészeti Tanulmányok 1). Budapest (1962).
- Szőke 1979,  
M. Szőke, Ásatási jelentés. *RégFüz*, Ser. I. 32 (1979), 105.
- Szőke 1996,  
B. M. Szőke, Die Prämonstratenserpropstei von Alsórajk-Kastélydomb. *Antaeus* 23, (1996), 251–305.
- Szőke 2000,  
B. M. Szőke, Die mittelalterliche Burg von Visegrád. (A. Wiczorek, H. M. Hinz), *Europas mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie Band 2*. Stuttgart (2000), 584–587.
- Szőke – Vándor 1987,  
B. M. Szőke, L. Vándor, *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője*. (Fontes archaeologici Hungariae f. n.). Budapest (1987).

- Szuromi 2002,  
Sz. Szuromi, *A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. Században*. (Bibliotheca Institutii Postgradualis Iuris Canonici Universitatis). Budapest (2002).
- Szuromi 2005,  
Sz. Szuromi, A templom körüli temetkezés a középkori egyházfegyelem tükrében (12–13. század). (Á. Ritoók, E. Simonyi), *A középkori templom körüli temetők kutatása. OpuscHung*, Budapest (2005), 9–12.
- Tagányi *et alii* 1900  
K. Tagányi, L. Réthy, Gy. Kádár, *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*, Dees (1900).
- Takács 2006a,  
M. Takács, A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében. *Korall* 24–25, (2006), Június (=Junie), 163–202.
- Takács 2006b,  
M. Takács, A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között. *Studia Caroliensia (Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. Születésnapjára)* 7/3–4, 2006, 147–179.
- Takács 2007,  
M. Takács, Koszovó/Kosova földje a középkorban. *História* 29/2, (2007), 3–6.
- Tettamanti 1975,  
S. Tettamanti, Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. *StudiaCom* 3 (1975), 79–112.
- Unger 1997,  
E. Unger, *Magyar Éremhatározó I*. Budapest (1997).
- Unger – Mészáros 2000,  
E. Unger, I. Mészáros, *Magyar Éremhatározó II*. Budapest (2000).
- Uzum – Lazarovici 1971,  
I. Uzum, Gh. Lazarovici, Asezarea feudală Ilidia în lumina izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice. *Banatica* 1 (1971), 157–162.
- Valter 2005,  
I. Valter, *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*. Budapest (2005).
- Veszprémy 2000,  
L. Veszprémy, *Gesta Hungarorum*. A középkori krónikaírás kezdetei. (E. Marosi), *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Budapest (2000), 548–549.
- Wolf 2004,  
M. Wolf, Nielló díszes bronz csat Edelény-Borsodról. *HOMÉ* 43, (2004), 139–159.
- Wolf 2011,  
M. Wolf, Adatok az ispáni várak szerepéhez az Árpád-kori Magyarországon. (Gy. Terei, Gy. Kovács, Gy. Domokos, Zs. Miklós, M. Mordovin), *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Budapest (2011), 323–328.
- Young 1992,  
B. K. Young, Text aided or text misled? Reflections on the uses of archaeology in medieval history. (B. J. Little – B. Raton), *Text-Aided Archaeology*. London (1992), 135–147.
- Zsoldos 1991,  
A. Zsoldos, A királyi várszervezet és a tatárjárás. *HK* 104 (1991), 45–76.
- Zsoldos 1999,  
A. Zsoldos, *A szent király szabadjai: fejezetek a várjobbágyság történetéből*. Budapest (1999).



a

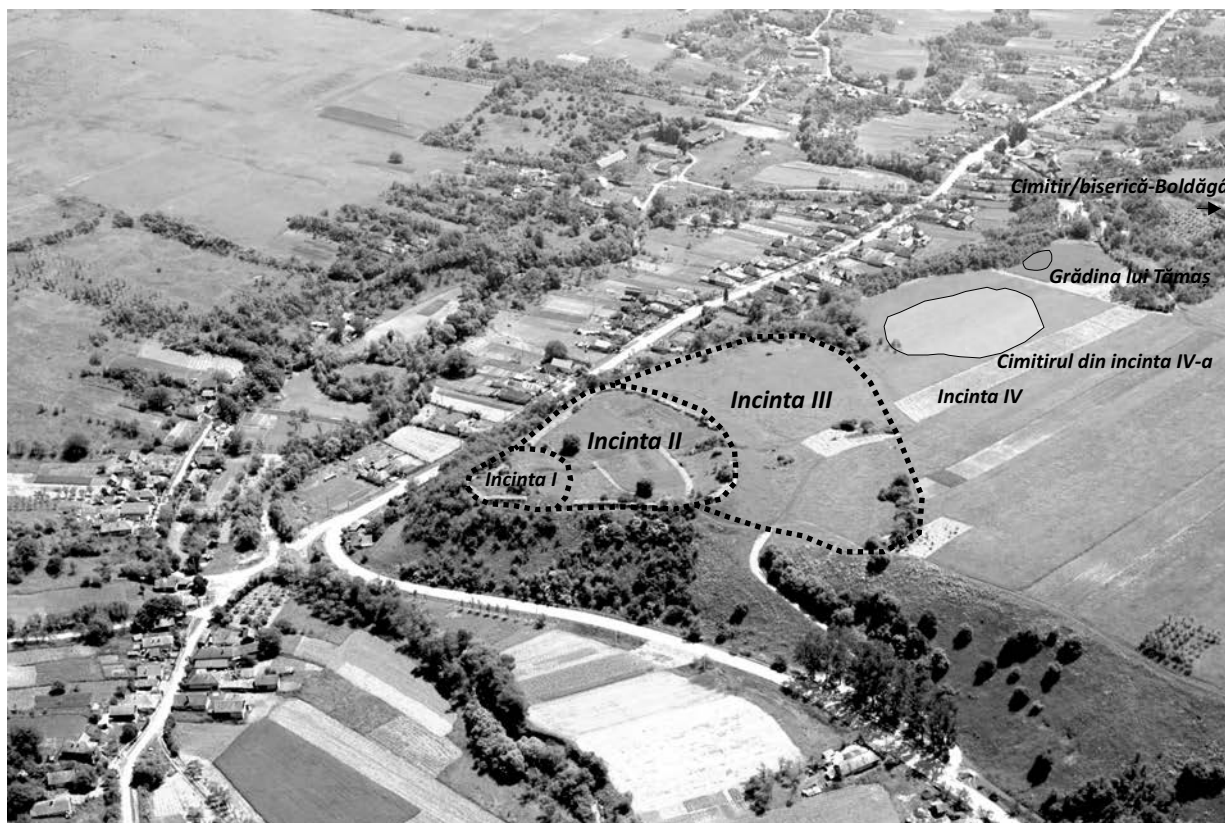
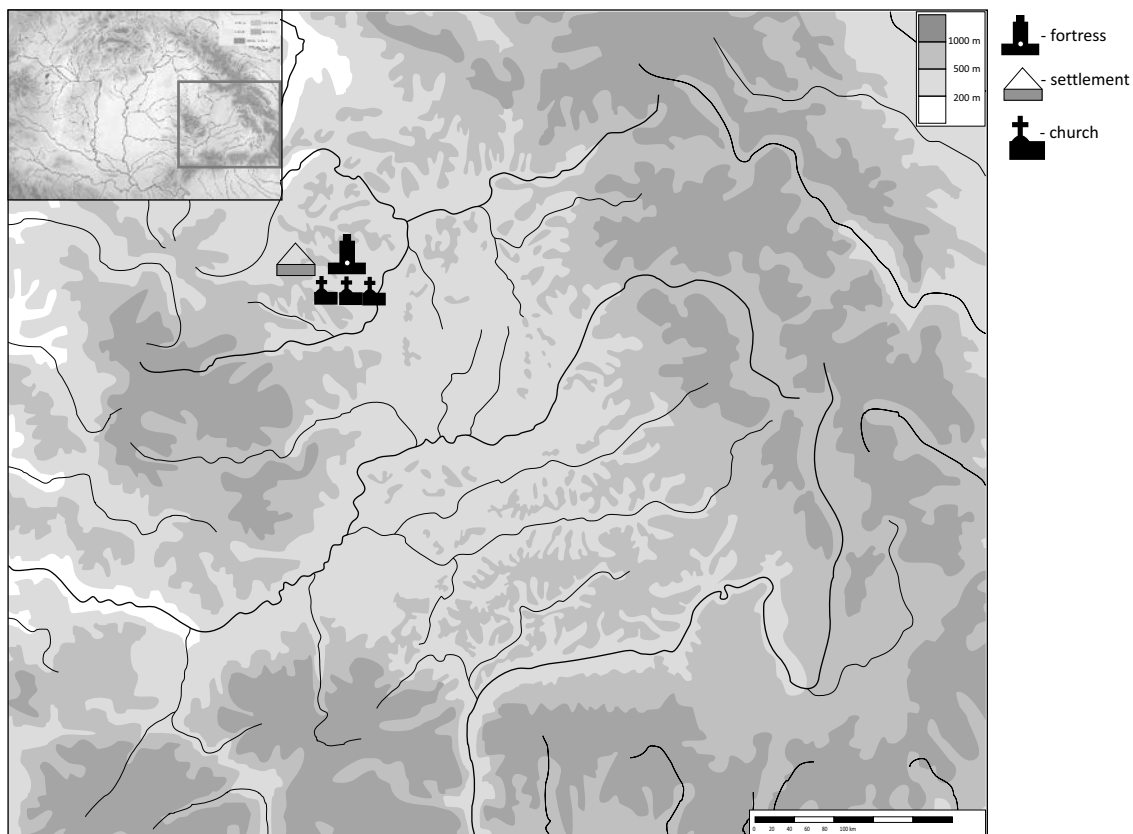


b



c

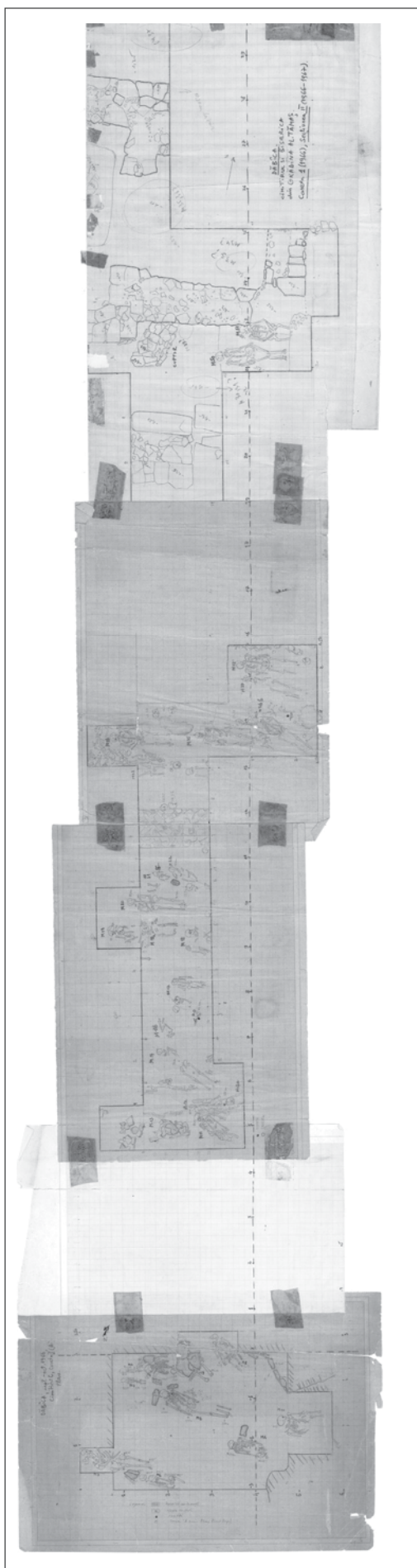
Pl. 1. a–b. Dăbâca pe prima și pe a doua ridicare topografică iozefină, c. incintele I–III, văzute dinspre est (1964). / a–b. Dăbâca on the 1<sup>st</sup> and 2<sup>nd</sup> Military Survey, c. eastern view of I–III precinct (1964)



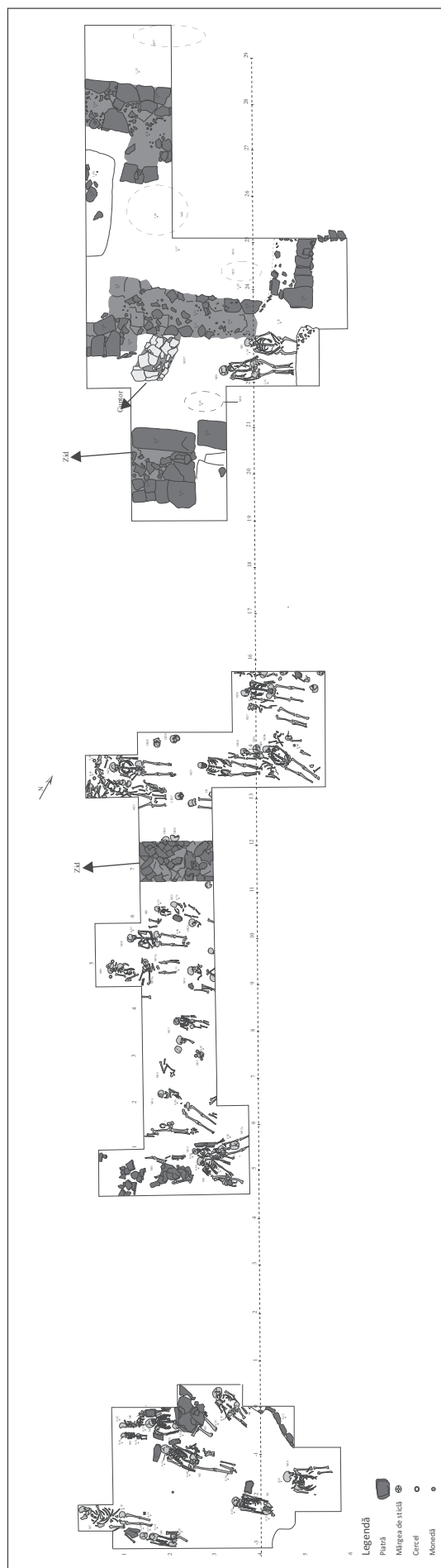
Pl. 2. Dăbâca (fotografie aeriană Zoltán Czajlik). / Dăbâca (aerial photography by Zoltán Czajlik).



Pl. 3. Săpăturile de la Dăbăca și situl din Grădina lui Tâmbaș. / Excavations from Dăbăca and the site of Tâmbaș's garden.

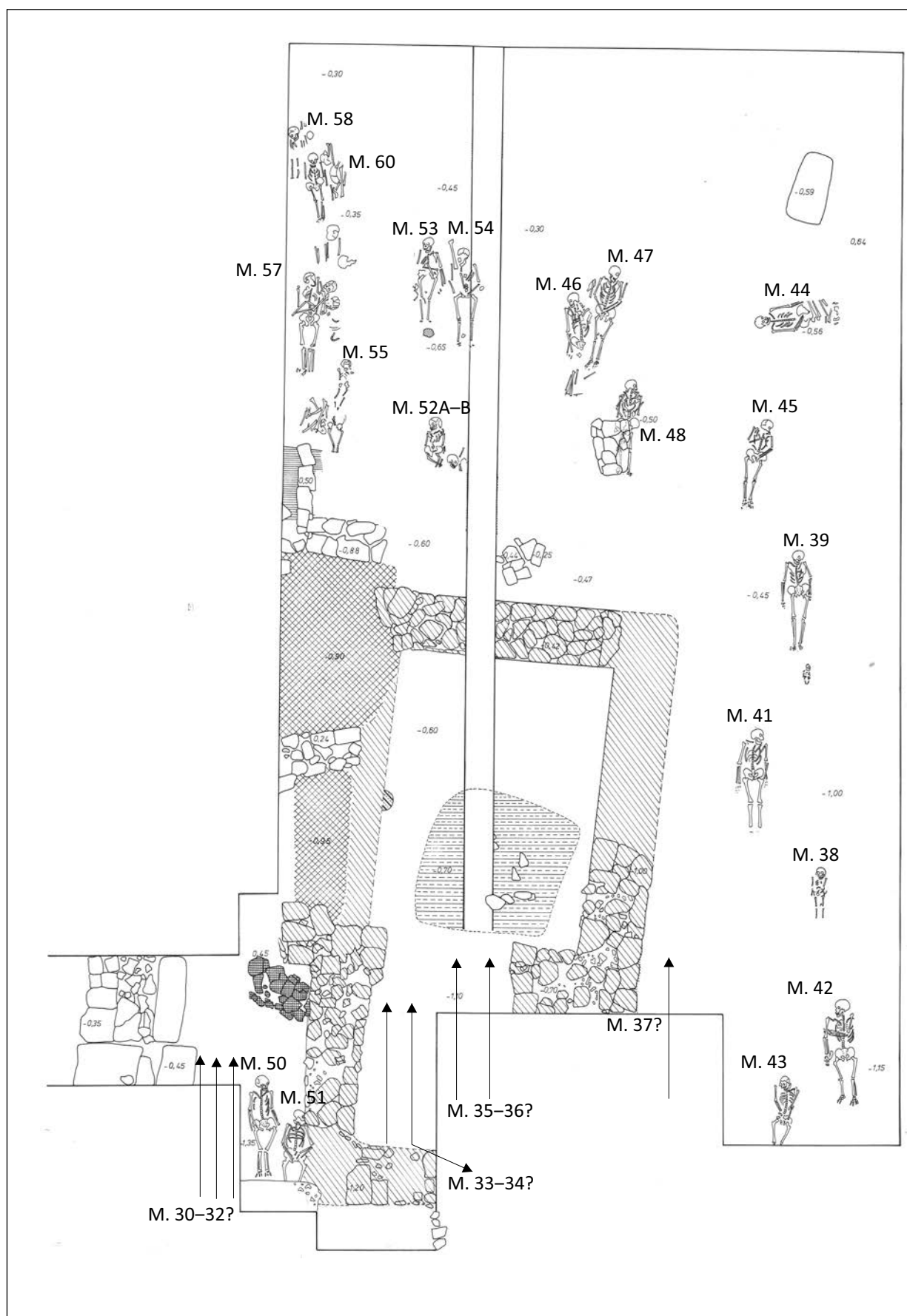


Pl. 4. Planul secțiunii cercetată în 1966–1967 (documentația originală) / The plane of trenches excavated in 1966–67 (original documents)



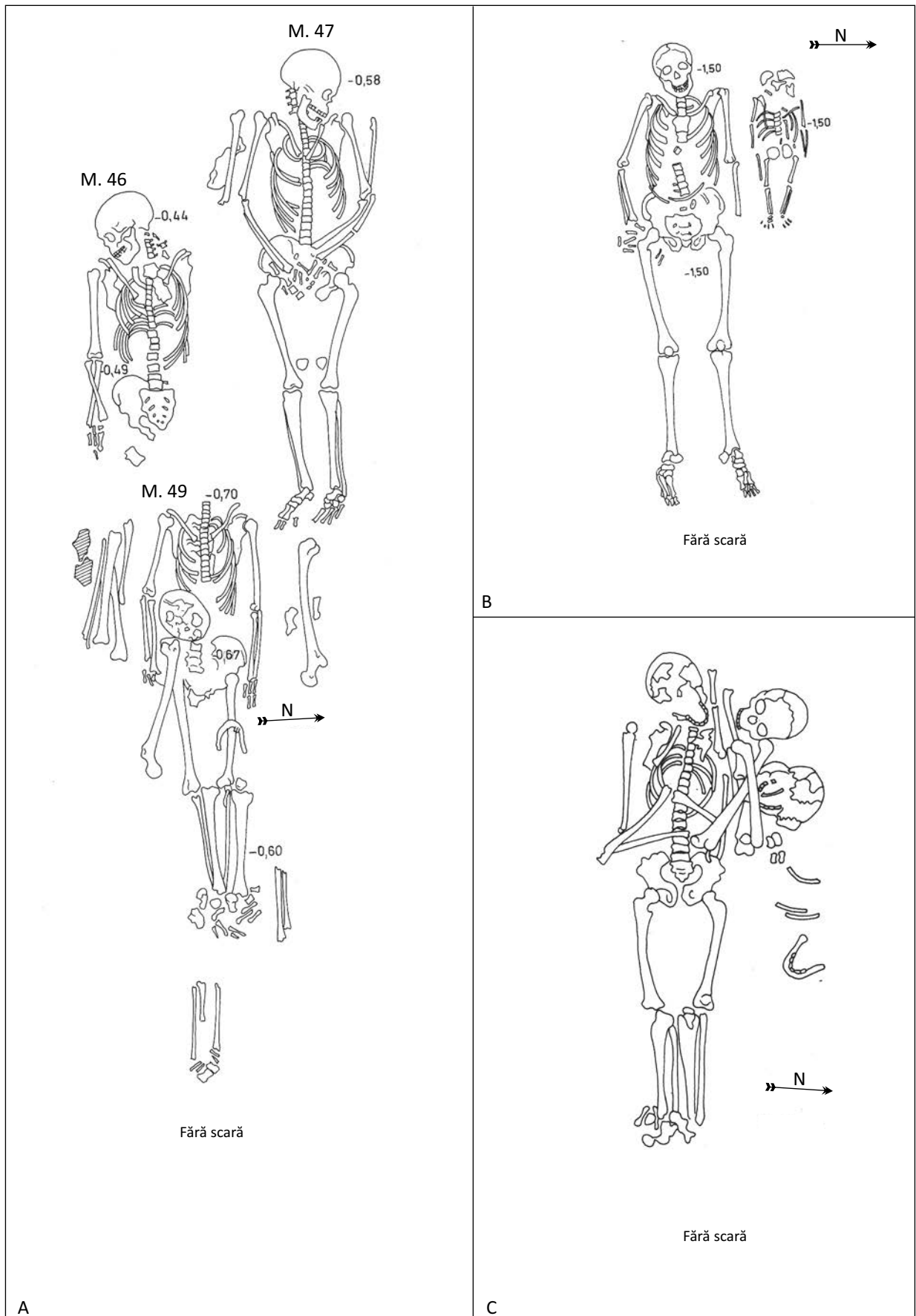
Pl. 5. Planul secțiunii cercetată în 1966–1967 (redesenat) / The plane of trenches excavated in 1966–67 (re-drawn)



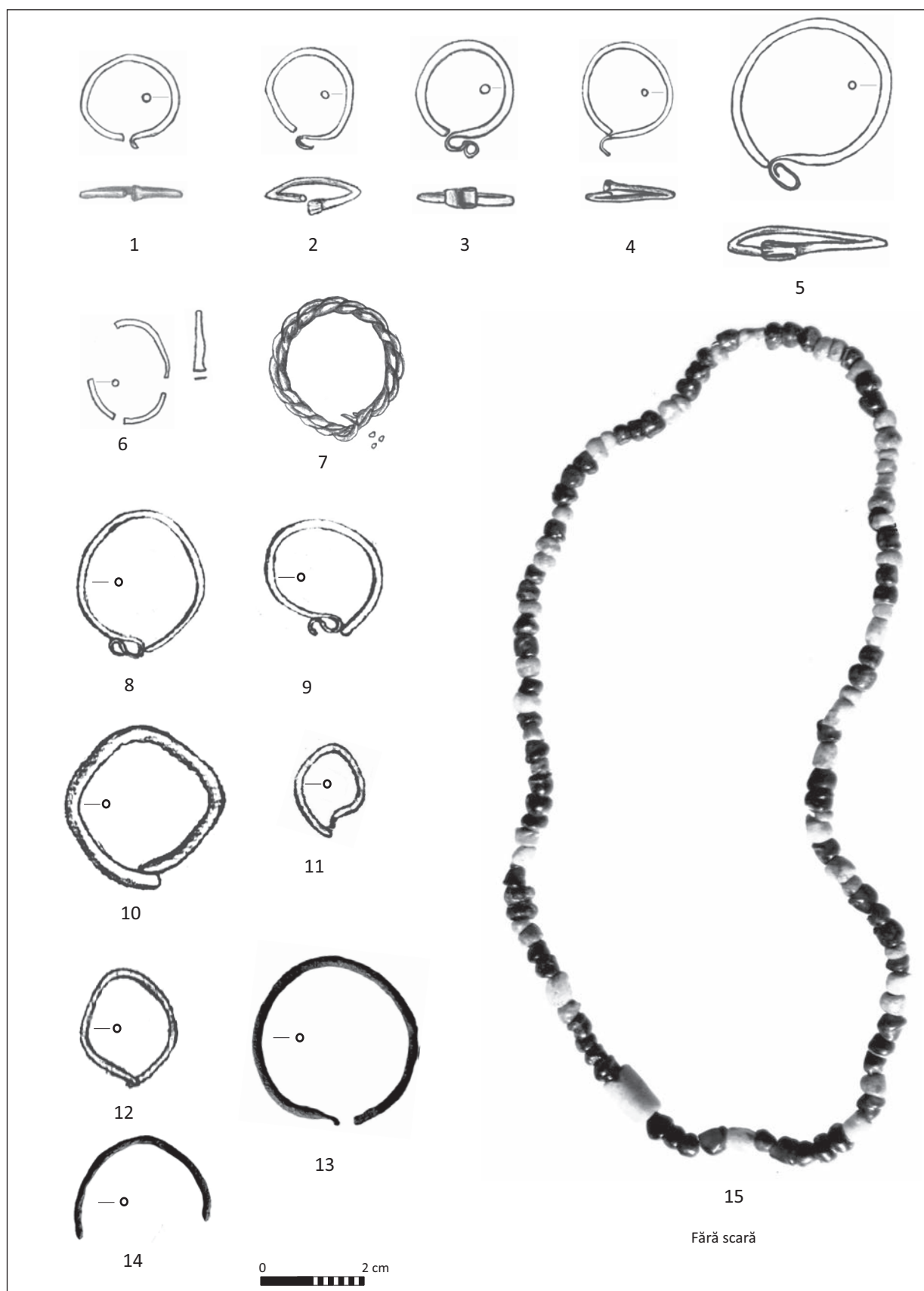


Pl. 7. Dăbâca-Grădina lui Tamaș: reconstituirea propusă pe baza datelor din documentația existentă. / *Dăbâca-Tămaș's garden: a reconstruction of the church proposed on the base of dates on original documents from MNIT.*





Pl. 8. Dăbâca-Grădina lui Tamaș: A. mormintele 46–47, 49; B. Mormântul 35A–B; C. Mormântul 57A–B. / Dăbâca-Tămaș garden: A. Graves 46–47, 49; B. Grave 35A–B; C. Grave 57A–B.



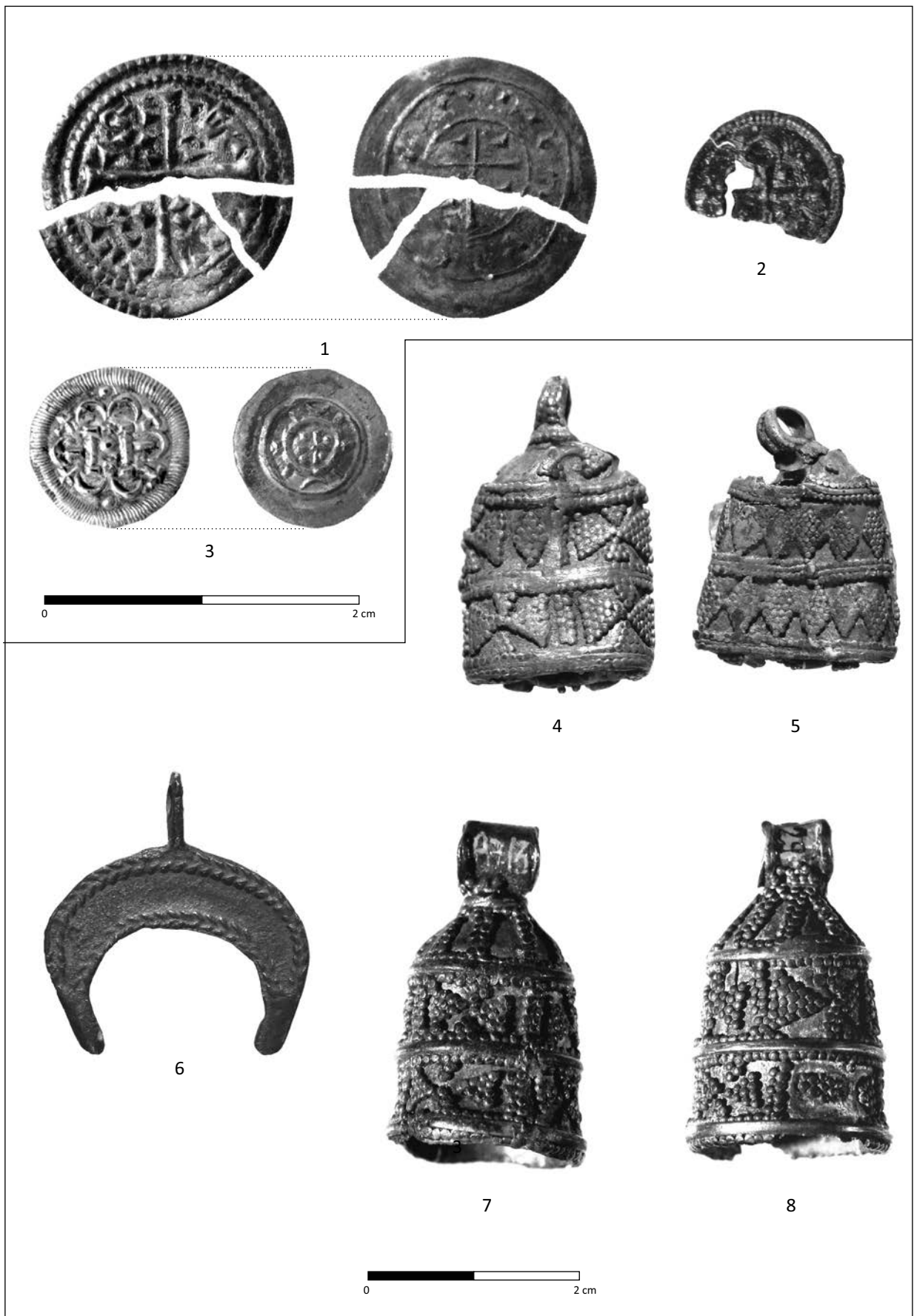
Pl. 9. Dăbâca-Grădina lui Tamaș, mormântul 3: 1-2, mormântul 34: 3, descoperiri provenite din cimitir, neputând fi legate de un mormânt: 4-7, mormântul 7: 8-9, mormântul 15: 10-11, mormântul 16: 12, Dăbâca-Boldăgă: 13-14; Dăbâca-Grădina lui Tamaș, probabil mormântul 37: 15. / *Dăbâca-Tămaș's garden, Grave 3: 1-2, Grave 34: 3, various finds which are not to be connected to graves: 4-7, Grave 7: 8-9, Grave 15: 10-11, Grave 16: 12, Dăbâca-Boldăgă: 13-14; Dăbâca-Tămaș's garden: maybe the Grave 37: 15.*



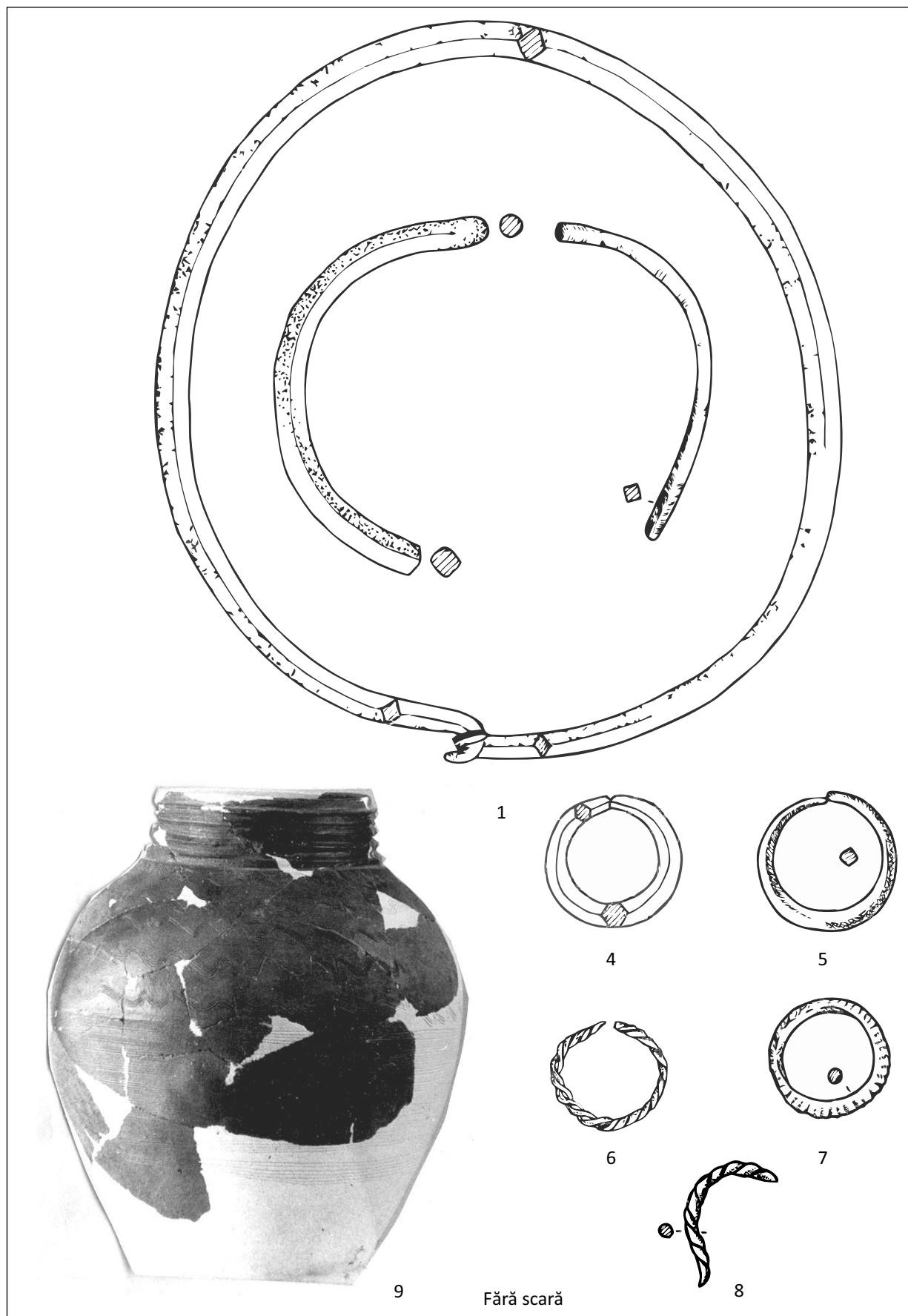
Pl. 10. Dăbâca-Grădina lui Tamaș, M. 2: 1, M.12: 2, M. 15: 3, M. 26: 4, Secțiunea II, 9,20 metri: 5, pe lângă mormântul 38: 6; „tezaurul” din caseta A/1967: 7-8. / Dăbâca-Tâmaș's garden, Grave 2: 1, Grave12: 2, Grave 15: 3, Grave 26: 4, Section II, -9,20 meters: 5, next to the grave 38: 6; the “treasure” from the “A” section: 7-8.



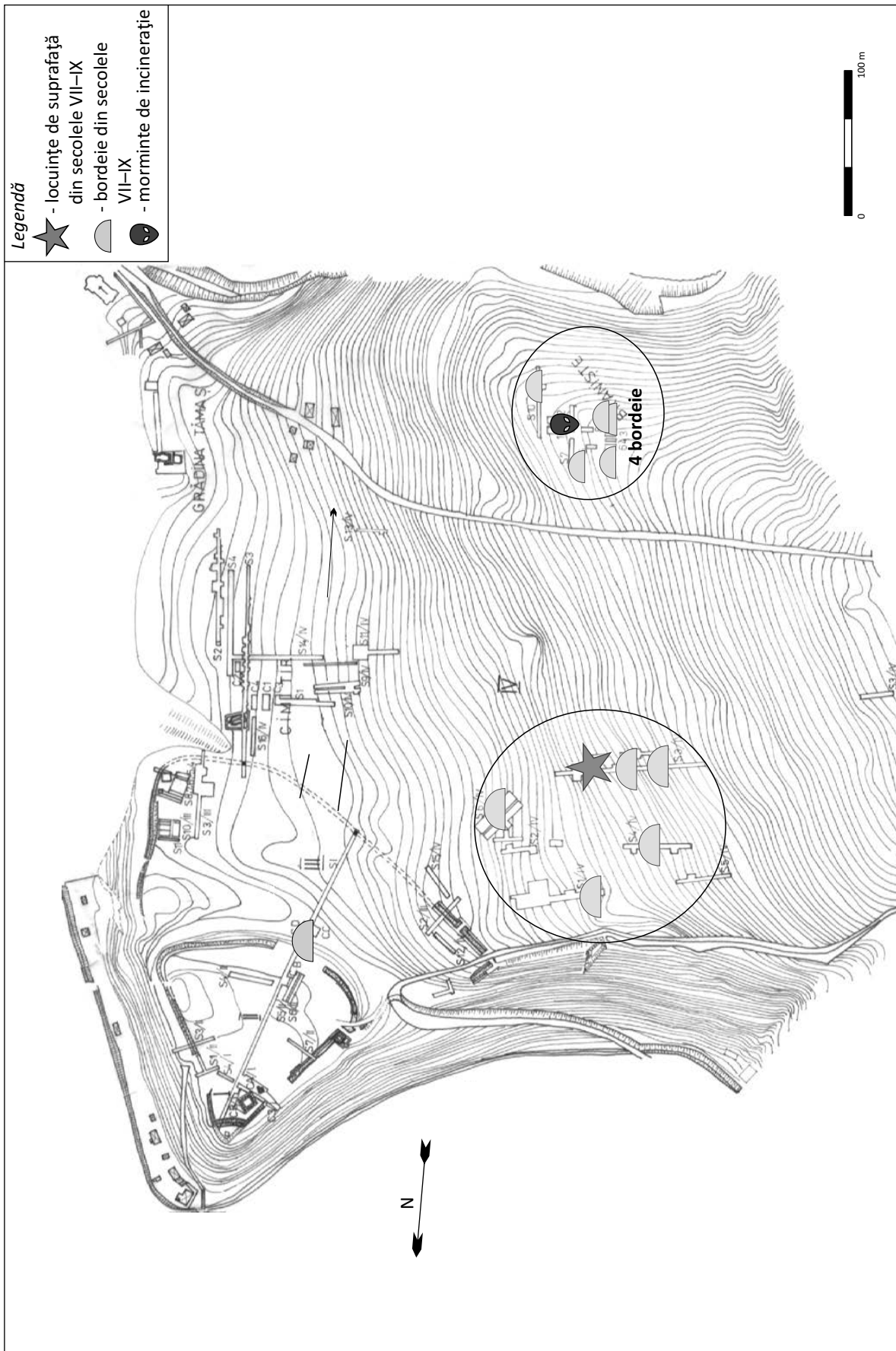
Pl. 11. Dăbâca-Grădina lui Tamaș, „tezaurul” din caseta A/1967: 1–4. / Dăbâca-Tămaș's garden, the “treasure” from the “A” section: 1–4.



Pl. 12. Dăbâca-Grădina lui Tamaș, „tezaurul” din caseta A/1967: 1-2, podeaua bordeiului (1980); 3; Dăbâca – incinta I: 4-8. / Dăbâca-Tămaș's garden, the "treasure" from the "A" section: 1-2, on the floor of pit house (1980); 3; Dăbâca – fortress, Area I.



Pl. 13. Dăbâca – incinta I–II. / *Dăbâca – fortress, Area I–II.*

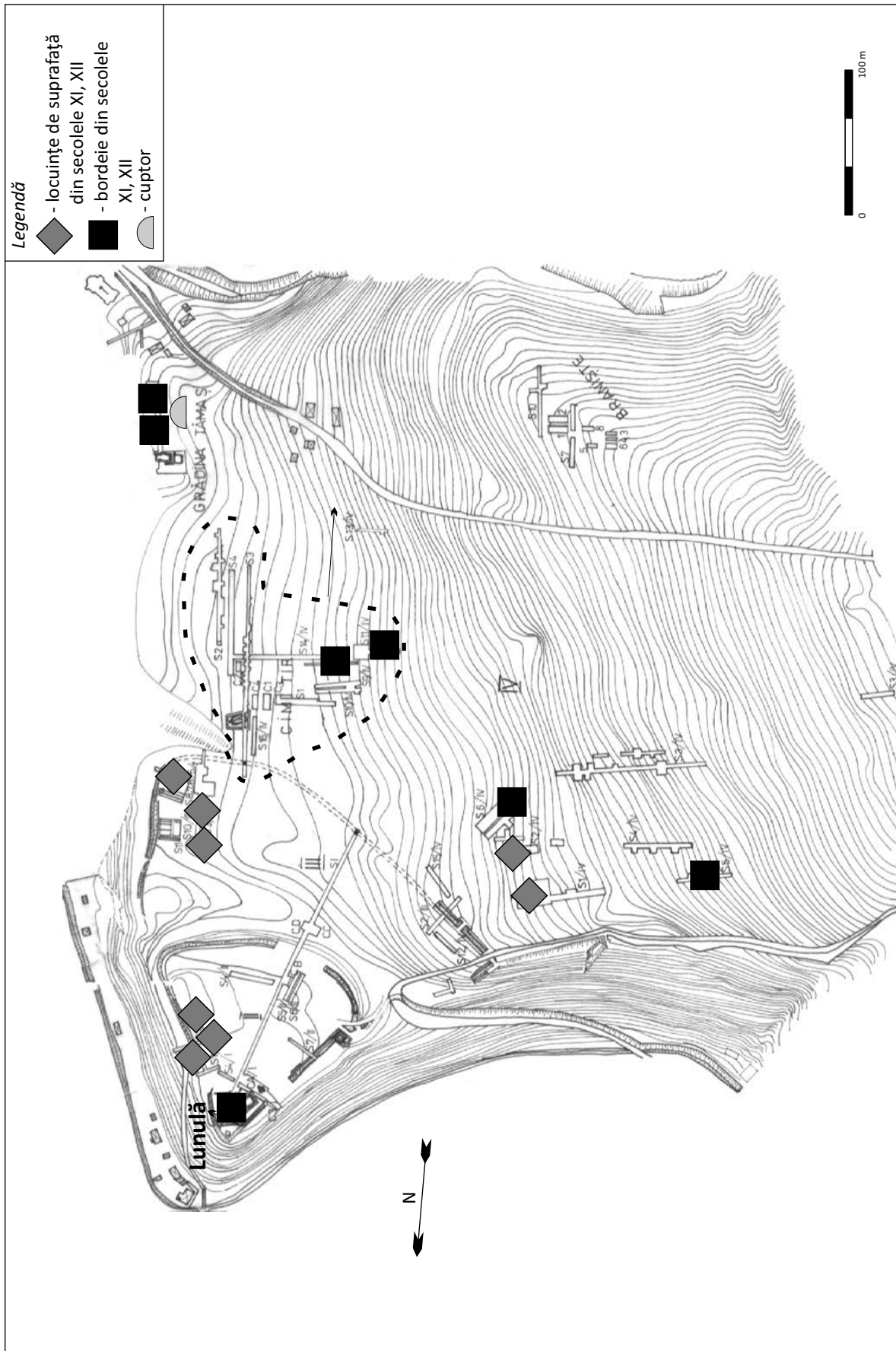


Pl. 14. Dăbâca – descoperirile din secolele VII–IX. / Dăbâca – the discoveries from the 7–9<sup>th</sup> centuries.

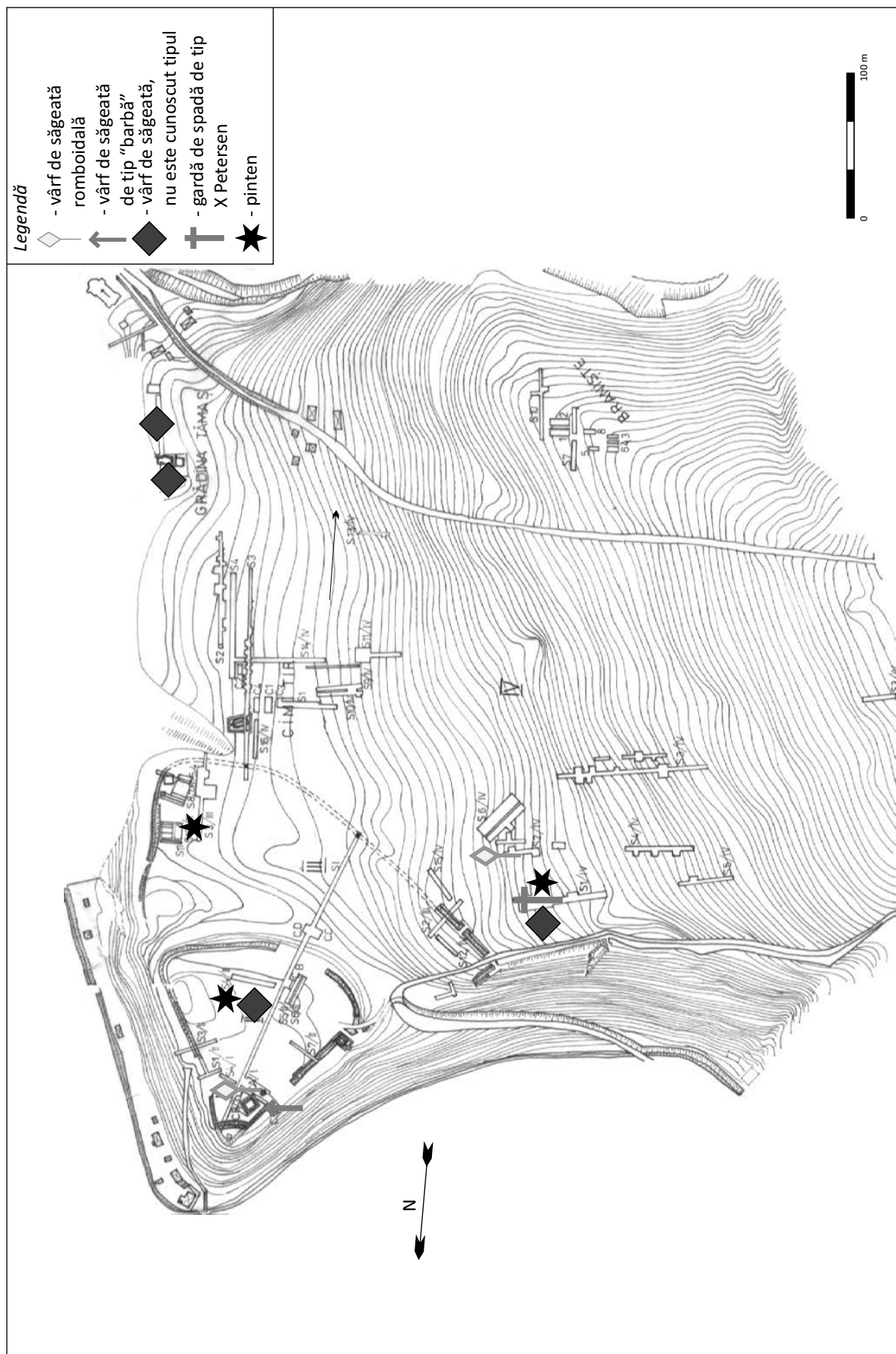


Pl. 15. Elementele de datare a primei două faze de folosire a cetății (secolul XI). / Elements of the material culture from the fortress, Area I-III (11<sup>th</sup> century).

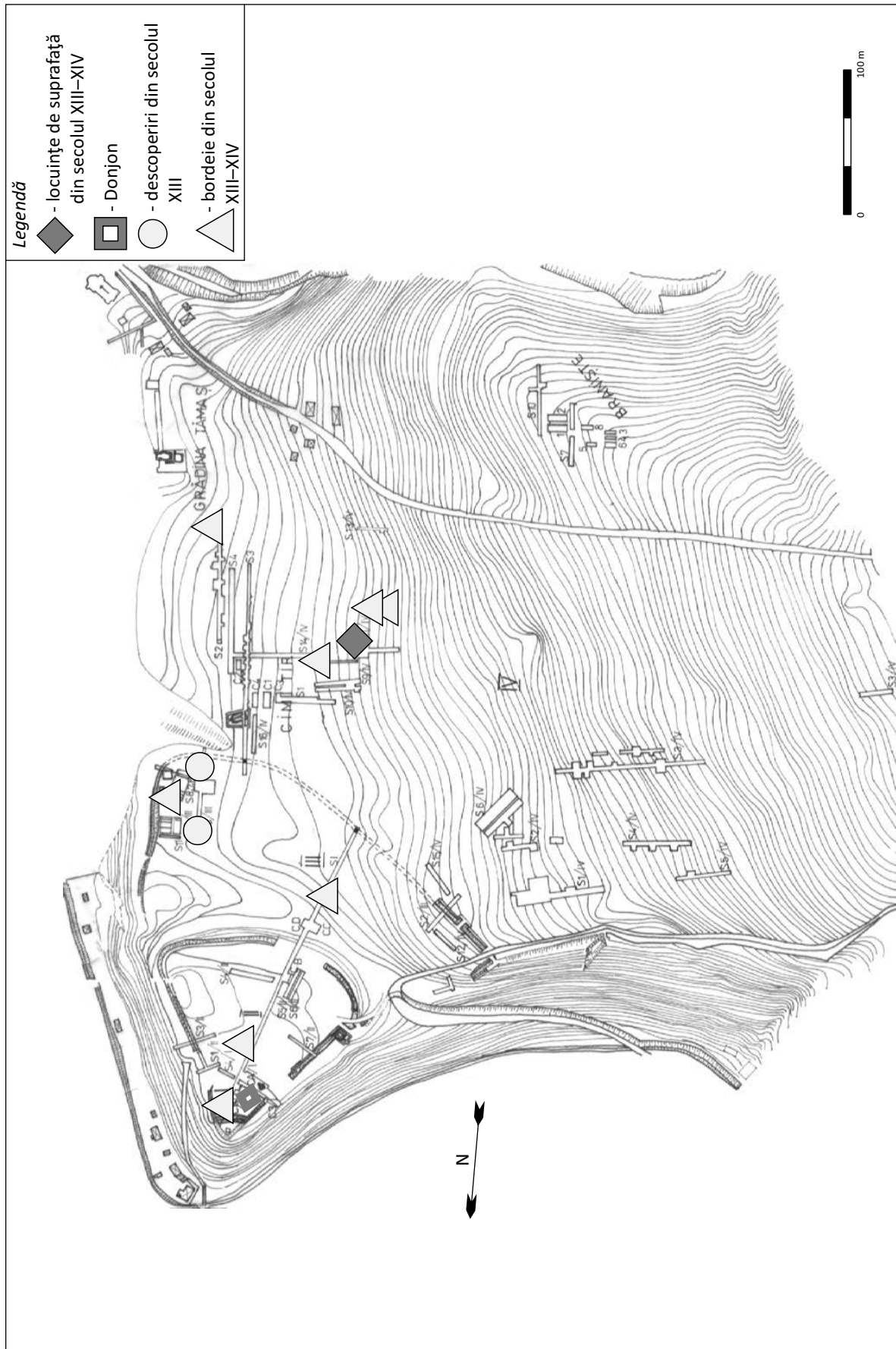




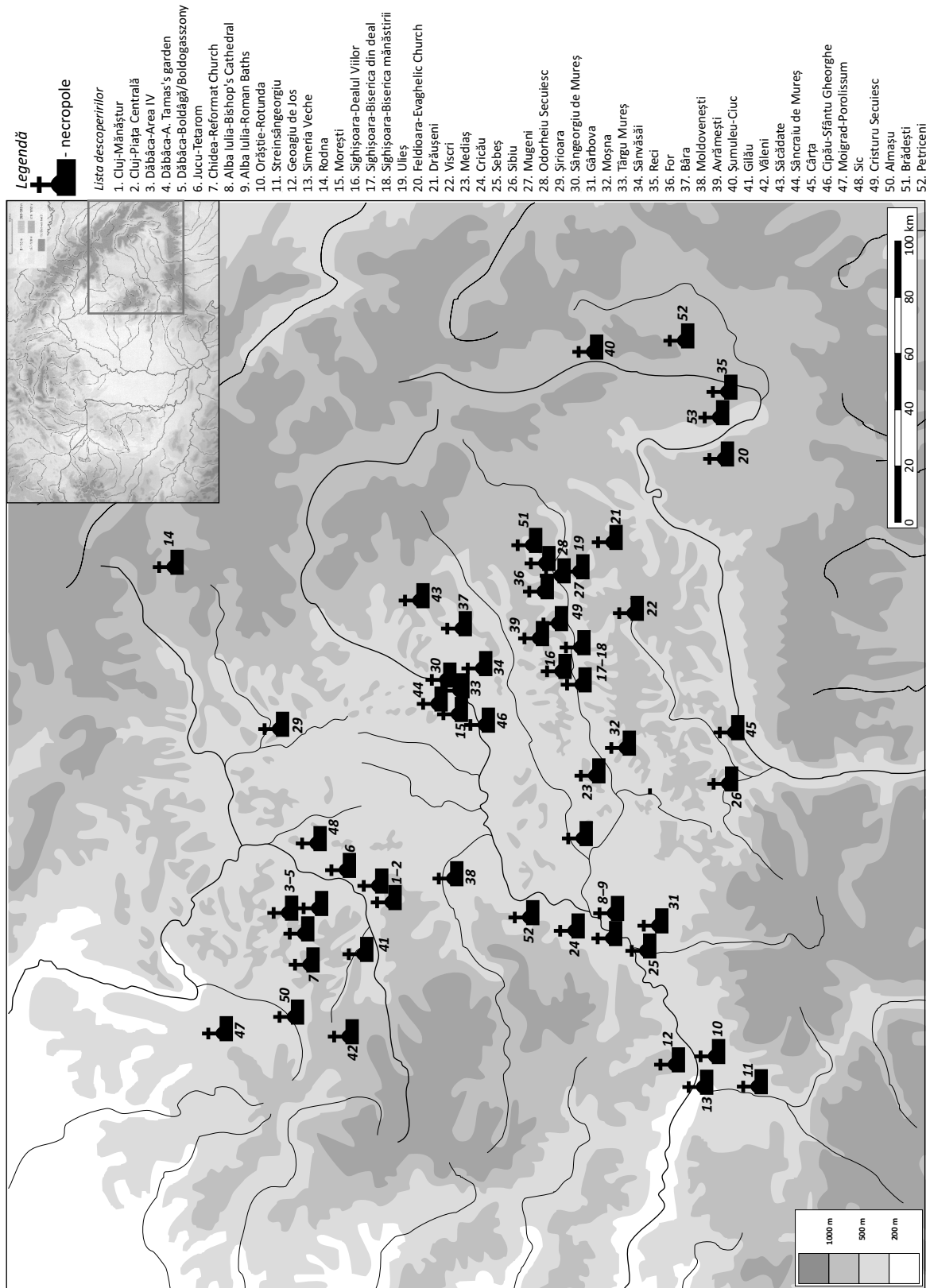
Pl. 16. Elementele de habitat de la Dăbâca din secolele XI–XII. / Elements of the settlement structure of the 11<sup>th</sup>–12<sup>th</sup> century Dăbâca.



Pl. 17. Distribuția topografică a armamentului și a pieselor de harnașament din secolele XI–XII. / The topographical distributions of the weapons and the harnesses from the 11–12<sup>th</sup> centuries.



Pl. 18. Elementele de habitat de la Dăbâca din secolele XIII–XIV. / The elements of the settlement structure of the 13<sup>th</sup>–14<sup>th</sup> century Dăbâca.



Pl. 19. Răspândirea cimitirelor timpurii din jurul bisericii în Bazinul Transilvaniei (secolele XI–XIII) (Gáll 2013b). / The spread of the early Churchyards in Transylvanian Basin (11<sup>th</sup>–13<sup>th</sup> centuries) (Gáll 2013b).